

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΑ

Υ Π Ο

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΜΙΡΗ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Η ΘΕΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος σαφῶς διδάσκει, ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία «κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν· ὅτι εἷς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν· οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου μετέχομεν» (Α' Κορ. 10, 16-17), προσδίδων οὕτως ἐκκλησιολογικὸν χαρακτῆρα εἰς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν¹. Ἐννοεῖ δὲ ὁ Ἀπόστολος τὸ ἐκκλησιολογικὸν «σῶμα τοῦ Χριστοῦ» ὡς νέον τρόπον ὑπάρξεως τοῦ σταυρωθέντος, ἀναστάντος καὶ ἐν τῷ εὐχαριστιακῷ ἄρτῳ παρόντος «σώματος τοῦ Χριστοῦ». Πράγματι ἡ θεία Εὐχαριστία ἐκφράζει καὶ ἀποκαλύπτει οἶονεὶ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἰσθητοποιεῖ τὴν μυστηριώδη ἔνωσιν τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τοῦ Χριστοῦ, τῶν μελῶν αὐτῆς μετὰ τῆς θείας Κεφαλῆς τοῦ σώματος καὶ μετ' ἀλλήλων, πάντων συσσωματωμένων ἐν τῷ ἐνὶ σώματι τοῦ Χριστοῦ, ὃ ἐστίν ἡ Ἐκκλησία. «Ἐπειδὴ γὰρ ἐξ ἐνὸς ἄρτου μεταλαμβάνομεν πάντες, ἐν σῶμα Χριστοῦ καὶ ἐν αἷμα καὶ ἀλλήλων μέλη γινόμεθα, σύσσωμοι Χριστοῦ χρηματίζοντες»². «Ἐνὶ γὰρ σώματι, τῷ ἰδίῳ δῆλα δὴ, τοὺς εἰς αὐτὸν

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 217 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Γενικώτερον ἐν τῷ δεκάτῳ κεφαλαίῳ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, γράφει ὁ M. S c h m a u s, μν. ξ. σ. 263, «die Eucharistie begründet die Kirche als den Leib Christi selbst; der sacramentale Leib Christi gestaltet den mystischen Leib Christi; denn er ist das Zentrum des kirchlichen Seins und Lebens».

2. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Fragmenta εἰς Ματθ. 26,28, PG 96, 1409. Βλέπ. καὶ Περὶ εἰκόνων III, 26, PG 94, 1348. Ἐκδ. ὀρθ. πίστ. IV, 13, PG 94, 1141 ἐξ. Καὶ ἐν τῷ «Περὶ τοῦ ἀχράντου σώματος» 2, PG 95,408, ὁ Δαμασκηνὸς γράφει: «Κεφαλὴ ἡμῶν ἐστίν ὁ Χριστός, καὶ γεγόναμεν αὐτοῦ σύσσωμοι, καὶ σῶμα αὐτοῦ ἐσμεν αἰεὶ ἀξιομένον. Γεγόναμεν δὲ αὐτοῦ σύσσωμοι τῇ μετοχῇ τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ». Πρβλ. καὶ Ἰωάννου Χρυσόστομο, Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. 24,2, PG 61, 200: «Αὐτὸ ἐσμεν ἐκεῖνο τὸ σῶμα. Τί γὰρ ἐστίν ὁ ἄρτος; Σῶμα Χριστοῦ. Τί δὲ γίνονται οἱ μεταλαμβάνοντες; Σῶμα Χριστοῦ. Οὐχὶ σῶματα πολλὰ, ἀλλὰ σῶμα ἓν. Καθάπερ γὰρ ὁ ἄρτος ἐκ πολλῶν συγ-

(τὸν Χριστὸν) πιστεύοντας εὐλογῶν, διὰ τῆς μυστικῆς μεταλήψεως, ἑαυτῶ τε συσώμους καὶ ἀλλήλοις ἀποτελεῖ... Εἰ γὰρ οἱ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου μετέχομεν, ἐν οἷ πάντες ἀποτελούμεθα σῶμα. Μεριζεσθαι γὰρ οὐκ ἐνδέχεται τὸν Χριστόν. Διὰ τοῦτο καὶ σῶμα Χριστοῦ κεχηρημάτηκεν ἡ Ἐκκλησία, μέλη δὲ καὶ ἡμεῖς ἀνά μέρος, κατὰ τὴν τοῦ Παύλου σύνεσιν (Ἐφ. 5,30). Ἐνὶ γὰρ οἱ πάντες ἐνούμενοι τῷ Χριστῷ διὰ τοῦ ἁγίου σώματος, ἅτε δὴ τὸν ἕνα λαβόντες καὶ ἀδιαίρετον ἐν ἰδίοις σώμασιν, αὐτῷ δὴ μᾶλλον ἤπερ οὖν ἑαυτοῖς τὰ ἴδια χρεωστοῦμεν μέλη»¹. Καὶ ἀλλαχοῦ παρατηρεῖ ὁ αὐτὸς ἱερός Πατήρ: «Ὡσπερ δὲ τὸ αὐτοῦ τοῦ Λόγου σῶμα ζωοποιόν ἐστιν, ἴδιον αὐτοῦ ποιησαμένου καθ' ἑνωσιν ἀληθῆ τὴν ὑπὲρ νοῦν τε καὶ λόγον, οὕτω καὶ ἡμεῖς οἱ ἐν μεθέξει γενοίμεθα τῆς ἁγίας σαρκὸς καὶ αἵματος αὐτοῦ, πάντη τε καὶ πάντως ζωοποιούμεθα, μένοντες ἐν ἡμῖν τοῦ Λόγου θεϊκῶς μὲν διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀνθρωπίνως δὲ οὖν διὰ τῆς ἁγίας σαρκὸς καὶ τοῦ τιμίου αἵματος»². Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ δὲ Εὐχαριστία τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ, διὰ τοῦτο ἀποβαίνει ἡ Εὐχαριστία ἡ ἐνοποιὸς δύναμις, ἡ ἐνοῦσα πάντα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας εἰς ἓν σῶμα, εἰς μίαν ψυχὴν καὶ καρδίαν καὶ ζωὴν μίαν ἐν Χριστῷ. Τούτου ἕνεκεν δεόμεθα ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου: «ἡμᾶς δὲ πάντας, τοὺς ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου μετέχοντας, ἐνώσαις ἀλλήλοις εἰς ἑνὸς Πνεύματος Ἁγίου κοινωνίαν... μετὰ πάντων τῶν Ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων...»³. Διὰ τοῦτο ἡ θεία Εὐχαριστία εἶναι τὸ κέντρον τῆς ἐνότητος τῶν χριστιανῶν μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ μετ' ἀλλήλων ἐν τῷ σώματι τῆς Ἐκκλησίας, θεωρουμένη καὶ ὡς αὐτὸ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐλέχθη. Καθ' ὅσον διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ εὐχαριστιακοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ «καθαιρόμενοι, ἐνούμεθα τῷ σώματι τοῦ Κυρίου καὶ τῷ Πνεύματι αὐτοῦ καὶ γινόμεθα σῶμα

κείμενος κόκκων ἦνται, ὡς μηδαμοῦ φαίνεσθαι τοὺς κόκκους, ἀλλ' εἶναι μὲν αὐτούς, ἄδηλον δὲ αὐτῶν εἶναι τὴν διαφορὰν τῇ συναφείᾳ, οὕτω καὶ ἀλλήλοις καὶ τῷ Χριστῷ συναπτόμεθα. Οὐ γὰρ ἐξ ἑτέρου μὲν σώματος σύ, ἐξ ἑτέρου δὲ ἐκεῖνος τρέφεται, ἀλλ' ἐκ τοῦ αὐτοῦ πάντες· διὸ καὶ ἐπήγαγεν· «οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου μετέχομεν». Καὶ εἰς Κολ. ὁμιλ. 8,2, PG 62, 353: «Πάντες Χριστὸς εἰς ἐγένεσθε, σῶμα αὐτοῦ ὄντες». Βλέπ. ὁμοίως καὶ εἰς Ἰωάν. ὁμιλ. 46,3, PG 69,260. Εἰς Α' Τιμ. ὁμιλ. 15,4, PG 62,586. Εἰς Ἐβρ. ὁμιλ. 6,2, PG 63,56. Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. 24,2, PG 61,201.

1. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς Ἰωάν. 11,11, PG 74,560.

2. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Κατὰ τῶν τοῦ Νεστορίου δυσφημιῶν 4,5, PG 76,193.

3. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. Ι', σ. 305.

Χριστοῦ»¹. Ἀκριβῶς ἐν τῇ εὐχαριστιακῇ συνάξει καὶ προσευχῇ ἡ Ἐκκλησία σύννοιδεν ἑαυτὴν ὡς Ἐκκλησίαν, δῆλα δὴ ὡς τὸ ἐν-αἶον καὶ ἄρτιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ἐξ ἑτέρου ἡ Εὐχαριστία οἶονεὶ «ποιεῖ τὴν Ἐκκλησίαν»².

Ἐξ ἄλλου («ἡ Ἐκκλησία σημαίνεται διὰ τῶν μυστηρίων, σῶμα οὐσα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους»), σημαίνεται δῆλα δὴ διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἣτις εἶναι σῶμα Χριστοῦ, σημαίνουσα καὶ ἀντικατοπτρίζουσα καὶ ἐκφράζουσα τὴν Ἐκκλησίαν, οὐσαν ὁμοίως τὸ αὐτὸ σῶμα Χριστοῦ, κατὰ τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν³. Κατὰ δὲ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, «τῷ τῆς σαρκὸς ὀνόματι καὶ τὰ μυστήρια (θείαν Εὐχαριστίαν) καλεῖν εἴωθεν ἡ Γραφή καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἅπασαν, σῶμα λέγουσα εἶναι Χριστοῦ»⁴. Διὰ ταῦτα, ὅπως δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη σῶμα ἐκτὸς τοῦ σώματος, τοιουτοτρόπως δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη ἡ Ἐκκλησία ἄνευ καὶ ἐκτὸς τῆς Εὐχαριστίας, ὡς καὶ τάνάπαλιν ἡ Εὐχαριστία ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας⁵. Ἐκ τούτων γίνεται φανερὸς ὁ ἐκκλησιο-

1. Πρβλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἔκδ. ὀρθ. πίστεως IV, 13, PG 94,1152.

2. Πρβλ. P. Evdokimov, L' Orthodoxy, Paris 1959, σ. 128: «L' Eglise est la koinonia eucharistique continuée, perpétuée». Χαρακτηριστικῶς καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καλεῖ τὴν θείαν Εὐχαριστίαν «γάμον πνευματικόν», καθ' ὅσον ἐν αὐτῇ «δεχόμεθα τὸν Νυμφίον» Χριστόν. (Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. 27,5, PG 61,231/2. Κατήχ. 6,24, Sources chrét. 50,227). Βλέπ. καὶ Γρηγορίου Παλαμά, Ὁμιλ. 7, Ἀθῆναι 1864, (ἐκδ. Οἰκονόμου), σ. 207.

3. Νικόλαου Καβάσιλα, μν. ξ. 37-38, PG 150, 452-453: «Σημαίνεται δὲ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις οὐχ ὡς ἐν συμβόλοις, ἀλλ' ὡς ἐν καρδίᾳ μέλη καὶ ὡς ἐν ρίζῃ τοῦ φυτοῦ κλάδοι, καὶ καθάπερ ἔφη ὁ Κύριος, ὡς ἐν ἀμπέλῳ κλήματα. Οὐ γὰρ ὄνοματος ἐνταῦθα κοινωνία μόνον ἢ ἀναλογία ὁμοιότητος, ἀλλὰ πράγματος ταυτότης. Καὶ γὰρ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ τὰ μυστήρια· ἀλλὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ ταῦτα βρώσις ἐστί καὶ πόσις ἀληθινή· καὶ τούτων μετέχουσα οὐ πρὸς ἀνθρώπινον αὐτὰ μεταβάλλει σῶμα, καθάπερ ἄλλο τι σιτίον, ἀλλ' αὐτὴ μεταβάλλεται εἰς ἐκεῖνα... Τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, εἴ τις ἰδεῖν δυνηθεῖ... οὐδὲν ἕτερον ἢ αὐτὸ μόνον τὸ Κυριακὸν ὕψεται σῶμα... Τοὺς πιστοὺς ἤδη διὰ τὸ αἷμα τοῦτο ζῶντας τὴν ἐν τῷ Χριστῷ ζωὴν καὶ τῆς κεφαλῆς ὡς ἀληθῶς ἐκείνης ἐξηγητημένους καὶ τοῦτο περικειμένους τὸ σῶμα, διὰ ταῦτα οὐδὲν ἀπεικὸς ἐνταῦθα διὰ τῶν μυστηρίων τὴν Ἐκκλησίαν σημαίνεσθαι». Καὶ ὁ G. Florovsky προστίθῃσι: «Die Sakramente begründen die Kirche. Nur in den Sakramenten überschreitet die christliche Gemeinde das rein menschliche Mass und wird zur Kirche... Die Ecclesia ist sakramentale Gemeinde, «communio in sacris». (Ἐν Die Kirche in Gottes Heilsplan, σ. 49).

4. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Εἰς Γαλ. 5,5, PG 61, 671. Πρβλ. καὶ εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 3,3, PG 62, 27.

5. Πρβλ. Α. Γιέβτιτς, μν.ξ. σ. 125: «Σῶμα Χριστοῦ εἶναι καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Εὐχαριστία, τοῦτο δὲ ἐν Χριστῷ εἶναι ἐν: «τὸ σῶμα τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ, τὸ θεῖα ἐκείνη φύσει ὁμιλήσαν». (Ἰω. Χρυσόστομος, Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. 24,4, PG 61,203. Πρβλ. καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς Ἰωάν. 11, PG 74, 560). Ὁ Χριστὸς «σῶμα

λογικὸς χαρακτήρ τῆς Εὐχαριστίας, ὡς καὶ ὁ εὐχαριστιακὸς χαρακτήρ τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῆ ὅτι ζῆ ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ καὶ διὰ τῆς Εὐχαριστίας, οὔσης τὸ κατ' ἐξοχὴν μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπὶ πλέον διὰ τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας ἐκφράζεται καὶ ἡ περὶ Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ ἔννοια, ἣν εἰσήγαγεν ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀπὸ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας πιθανῶς ἀφορηθεὶς (Α' Κορ. 10,16-17). «Ὡστε διὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας κατ' ἐξοχὴν ἀποκαλύπτεται ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ συνάπτεται ὁ «νῦν» μετὰ τοῦ «μέλλοντος» αἰῶνος καὶ κόσμου, ἡ ἐπίγειος μετὰ τῆς οὐρανίου Ἐκκλησίας, τῆς Ἐκκλησίας φερούσης ἐν γένει ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα καὶ ζώσης διαρκῶς ἐν τῇ «ἐσχάτῃ ὥρᾳ».

Τὸ ὄντι εἰς τὴν τέλεσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας συμμετέχουσι συνορτάζοντες «ὁμοθυμαδὸν» (Πράξ. 1,14. 8,6. 15,25. Ρωμ. 15,6) οἱ ἄνθρωποι ὁμοῦ μετὰ τῶν μαρτύρων καὶ γενικῶς τῶν «δικαίων τετελειωμένων» (Ἐβρ. 12,23) καὶ τῶν ἀγγέλων, οὕτω δὲ ἀποβαίνει αὕτη καὶ τὸ κέντρον τῆς ἐνότητος πάντων τῶν πιστευόντων ἀνθρώπων, ζώντων καὶ τεθνεώτων, ὡς καὶ τῶν πνευματικῶν ὄντων μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ σώματι τῆς Ἐκκλησίας¹.

ἡμᾶς, τ.ἔ. τὴν Ἐκκλησίαν, ἑαυτοῦ ἐποίησε, σῶμα ἡμῖν τὸ ἑαυτοῦ μετέδωκεν». (Ἰω. Χ ρ υ σ ο σ τ ὁ μ ο υ, Εἰς Ἐφεσ. ὁμίλ. 3,3, PG 62,27. Εἰς Α' Κορ. ὁμίλ. 24,2, PG 61,200)... «Ὅθεν ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐκδηλοῦται αὐτὴ αὐτῇ ἢ φύσιν τῆς Ἐκκλησίας (Α' Κορ. 10, 16-17). «Ἡ Ἐκκλησία εἶναι σῶμα Χριστοῦ, ἡ εὐχαριστιακὴ θυσία εἶναι ἐπίσης σῶμα Χριστοῦ. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία ἔχει εὐχαριστιακὴν φύσιν. Ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει Εὐχαριστία καὶ ἐκτὸς τῆς Εὐχαριστίας δὲν ὑπάρχει Ἐκκλησία. Ἡ θεία Κοινωνία ἀποτελεῖ ἔνωσιν μετὰ τοῦ μυστικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πιστὸς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ ἐνοῦται μετὰ τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς, τοῦ Χριστοῦ, εἰς ἓν σῶμα, τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν». (Kyrprian Kern, αὐτόθι). Πρβλ. καὶ Γ. Γ α λ ί τ η, Intergommunio. Τὸ πρόβλημα τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Ἀθῆναι 1966, σ. 15: «Τὸ μετέχειν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ = Ἐκκλησίας καὶ τὸ μετέχειν (κοινωνεῖν) τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ=θείας Εὐχαριστίας εἶναι ταυτόσημα, ἢ, ἄλλοις λόγοις, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τελεῖται ἡ μέθεξις τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ = θείας Εὐχαριστίας καὶ διὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας τελεῖται ἡ μέθεξις τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ = Ἐκκλησίας».

1. Βλέπ. καὶ Ἰωάννου Χ ρ υ σ ο σ τ ὁ μ ο υ, Εἰς τὸ «εἶδον τὸν Κύριον» 1, PG 56, 97: «Ἄνω στρατιαὶ δοξολογοῦσιν Ἀγγέλων κάτω ἐν ἐκκλησίαις χοροστατοῦντες ἄνθρωποι τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἐκμιμοῦνται δοξολογίαν. Ἄνω τὰ Σεραφεῖμ τὸν τρισάγιον ὕμνον ἀναβοᾷ κάτω τὸν αὐτὸν ἢ τῶν ἀνθρώπων ἀναπέμπει πληθὺς κοινὴ τῶν ἐπουρανίων

Ὁ Ὁριγένης μαρτυρεῖ, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοὶ ἐπίστευον, ὅτι κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας συμπροσεύχονται ὁμοῦ οἱ ζῶντες καὶ οἱ τεθνεῶτες χριστιανοί, οἱ ἐπὶ γῆς καὶ ἐν οὐρανῷ ἅγιοι μετὰ τῶν ἀγγέλων, ἅτε πάντων «ἐν τῷ αὐτῷ νοῦ καὶ τῇ αὐτῇ γνώμῃ συνοδευόντων καὶ σωματοποιουμένων ἐν Χριστῷ... ὥστε εἶναι ἐπὶ τῶν ἁγίων συναθροιζομένων διπλῆν Ἐκκλησίαν, τὴν μὲν ἀνθρώπων, τὴν δὲ ἀγγέλων»¹. Καὶ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Λειτουργίᾳ ὑποδηλοῦται, ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία προσφέρεται εἰς τε τὸ ἐπίγειον καὶ εἰς τὸ «ὑπερουράνιον καὶ νοερὸν θυσιαστήριον» ὑπὸ τοῦ μοναδικοῦ ἀρχιθύτου καὶ τελετάρχου πάντων τῶν μυστηρίων Ἰησοῦ Χριστοῦ, παρ' ᾧ «παρεστήκασι χιλιάδες ἀρχαγγέλων καὶ μυριάδες ἀγγέλων» μετὰ μυριάδων «πνευμάτων δικαίων τε-

καὶ τῶν ἐπιγείων συγκροτεῖται πανήγυρις· μία εὐχαριστία, ἐν ἀγαλλίαμα, μία εὐφρόσυνος χοροστασία. Ταύτην γὰρ ἡ ἀφραστος τοῦ Δεσπότης συγκατάβασις ἐκρότησε· ταύτην τὸ Πνεῦμα συνέπλεξε τὸ ἅγιον, ταύτης ἡ ἀρμονία τῶν φθόγγων τῇ πατρικῇ εὐδοκίᾳ συνηρμόσθη· ἀνωθεν ἔχει τὴν τῶν μελῶν εὐρυθμίαν, καὶ ὑπὸ τῆς Τριάδος, καθάπερ ὑπὸ πλήκτρου τινός, κινουμένη, τὸ τερπνὸν καὶ μακάριον ἐνηγεῖ μέλος, τὸ ἀγγελικὸν ἕσμα, τὴν ἄληκτον συμφωνίαν». (Βλ. καὶ σελ. 100). Ἐν τῇ οὐρανῷ Λειτουργίᾳ «μυριάδες Ἀγγέλων καὶ χιλιάδες Ἀρχαγγέλων καὶ συμμορία Προφητῶν καὶ Μαρτύρων χοροὶ καὶ Ἀποστόλων τάγματα καὶ σύλλογοι δικαίων καὶ τῶν εὐηρεστηκῶτων ἀπάντων δῆμοι διάφοροι» ἀναμέλπουσιν ἀκαταπαύστως δοξολογίαν τῷ Θεῷ, «αὐτῷ ἡ δόξα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων». (Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον 1, PG 48, 749/50. Ἐφ. 3, 21). Πρβλ. καὶ τροπάριον Κυριακῆς Ὁρθοδοξίας: «Ἡ Ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων καὶ πανήγυρις χαίρει θεωμένη νῦν τὸν θεῖον λαὸν διμορφῶσας ἀναμέλποντα, εὐλογημένος εἶ ἐν τῷ ναῷ τῆς δόξης σου Κύριε». (Τριψίδιον, σ. 138).

1. Ὁριγένους, Περὶ εὐχῆς 31, PG 11, 553. Καὶ προστίθῃσιν αὐτόθι: «Ἐχει δέ τι ἐπίχαρι εἰς ὠφέλειαν τόπος εὐχῆς, τὸ χωρίον τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ τῶν πιστευόντων συνελύσεως, ὡς εἰκόσ, καὶ ἀγγελικῶν δυνάμεων ἐφισταμένων τοῖς ἀθροίσμασι τῶν πιστευόντων, καὶ αὐτοῦ τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν δυνάμεως, ἥδη δὲ καὶ πνευμάτων ἁγίων, οἵμαι δὲ ὅτι καὶ προκεκοιμημένων, σαφές δὲ ὅτι καὶ ἐν τῷ βίῳ περιόντων, εἰ καὶ τὸ πῶς οὐκ εὐχερὲς εἰπείν... Εἰκόσ ἐστι πλειόνων συνελλυθῶτων γνησίως εἰς δόξαν Χριστοῦ, παρεμβαλεῖν τὸν ἐκάστου ἄγγελον τὸν κύκλῳ ἐκάστου τῶν φοβουμένων, μετὰ τούτου τοῦ ἀνδρός ὃν φρουρεῖν καὶ οικονομεῖν πεπίστευται». Πρβλ. καὶ εἰς Ψαλμ. 36, ὅμιλ. 4, 3, PG 12, 1355. Εἰς Ματθ. 10 καὶ εἰς Λουκ. ὅμιλ. 13, Gr. chr. Schr., Origenes, τ. 11, σ. 18, καὶ τ. 9, σ. 91. Ἰ λ α ρ ί ο υ, Tract. in Ps. 124, 4, PL 9, 681. Οὐ μόνον δὲ οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῦ μεσαίωνα καὶ πάντων τῶν αἰώνων εἶχον τὴν αὐτὴν πίστιν. Βλέπ. Y. Congar, L'Écclésiologie du haut Moyen-Age, Paris 1968, σ. 109: «Le Christ en est le vrai et suprême célébrant: il se tient dans le Saint des Saints et l'Église terrestre, assemblée visiblement autour de son pontife et unie invisiblement par le Saint-Esprit, est comme le peuple qui, devant le temple de Jérusalem, s'unissait par son Amen à l'offrande du Grand-prêtre. Tout le peuple est sacerdotal, chaque fidèle pour sa part en tant que membre du Prêtre unique, souverain, éternel».

τελειωμένων», πάντων τῶν ἐπιγείων καὶ ἐπουρανίων λογικῶν ὄντων, ἐνουμένων ἀοράτως ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς μίαν Ἐκκλησίαν ἐν τῷ ἐνὶ σῶματι τοῦ Χριστοῦ καὶ συλλειτουργούντων καὶ συναδόντων «τὸν ἐπινίκιον ὕμνον: Ἁγιος, Ἁγιος, Ἁγιος, Κύριος Σαββαώθ», αἱ δὲ «δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν...». Ἐντεῦθεν γίνεται μνεῖα ἐν τῇ Λειτουργίᾳ μετὰ τῶν ζώντων καὶ πάντων «τῶν ἐν πίστει ἀναπαυσαμένων προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, κηρύκων, εὐαγγελιστῶν, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, ἐγκρατευτῶν καὶ παντὸς πνεύματος δικαίου ἐν πίστει τετελειωμένου, ἐξαιρέτως δὲ τῆς παναγίας ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας», καὶ γενικῶς «πάντων τῶν κεκοιμημένων ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου»¹, ὡς συναποτελούντων μετὰ τῶν ζώντων τὴν μίαν Ἐκκλησίαν. Ὡστε ἡνωμένη πᾶσα ἡ ἐπίγειος καὶ ἡ οὐράνιος Ἐκκλησία συμμετέχει ἐν τῇ τελέσει τῆς θείας Εὐχαριστίας² καὶ τῇ καθόλου θείᾳ Λατρείᾳ, «ἵνα καὶ δι' ἀγγέλων καὶ διὰ ὀρωμένων καὶ διὰ ἀοράτων δοξάζηται τὸ πανάγιον ὄνομα» τῆς Ἁγίας Τριάδος³.

Διὰ τοῦτο ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ περιέχεται τὸ ὅλον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, οἱ δὲ πιστοὶ διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ εὐχαριστιακοῦ σώ-

1. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. Ι², σ. 286/7, 303, 306, 307, 308. Βλέπ. καὶ ἀνωτέρω, «Θεολογία» 39 (1968) 532/5. Καὶ ὁ Ν. Arseniëw, The devotional meaning of the Eucharist, ἐν The ministry and the Sacraments, London 1937, σ. 86, παρατηρεῖ, ὅτι κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας «we are raised above our human, earthly plane to contemplate the perpetual self-offering of the Lamb of God before the face of the Father. He suffered once on earth and He offers continually His death to the Father on the heavenly altar... Our Eucharist is the true representation of his true and continuous sacrifice, once for all time offered on the earth, ...on Golgotha, and perpetually presented to the Father on our behalf in Eternity».

2. Πρβλ. καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν γενέθλιον τοῦ Σωτῆρος 7, PG 49, 361. Εἰς τοὺς Ἁγίους πάντας 2, PG 57, 710, καὶ ἀλλαχοῦ.

3. Εὐχὴ Θεοφανείων, ἐν Μηναιῶ Ἰανουαρίου, σ. 76. Πρβλ. καὶ Κ. Μουρατίδου, Ἡ οὐσία καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σ. 139: «Ὅτως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συνεχῶς πραγματοποιεῖται ἡ συνένωσις ἀπάσης τῆς λογικῆς δημιουργίας τῶν οὐρανίων καὶ ἀγγελικῶν καὶ ἀνθρωπίνων δυνάμεων, ἐν μεγαλοπρεπεῖ ἐνόητι ἀνυμνούντων τὴν μακαρίαν καὶ ζωοποιὸν Τριάδα».

ματος συμμετέχουσιν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Λόγου ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι καὶ ἐπιτυχάνουσι τὴν θέωσιν ἢ θεοποίησιν ἑαυτῶν ὑπὸ τοῦ Λόγου, ὅστις ἀκριβῶς «ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν»¹ διὰ τε τῆς ὑπὸ τοῦ σαρκωθέντος Λυτρωτοῦ ἀνακεφαλαιώσεως καὶ συσσωματώσεως ἐν ἑαυτῷ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ διὰ τῆς κοινωνίας τῆς θείας Εὐχαριστίας. Πράγματι οἱ πιστοί, μεταλαμβάνοντες τοῦ ἀληθοῦς σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ἐνοῦνται μυστικῶς καὶ συσσωματοῦνται μετ' αὐτοῦ, «σύσσωμοι» καὶ «σύναιμοι» καὶ «χριστοφόροι» καὶ «θεοφόροι» γινόμενοι. Καθ' ὅσον ἡ μεταλαμβανομένη ὑπὸ τῶν πιστῶν σὰρξ τοῦ Κυρίου, ἣτις διὰ τῆς ὑποστατικῆς ἐνώσεως ἐθεώθη καὶ κατέστη ζωοποιός, ζωοποιεῖ καὶ θεοῖ ἠθικῶς καὶ χάριτι Θεοῦ τοὺς κοινωνοῦντας, μετακερνῶσα καὶ μεταγγίζουσα αὐτοῖς τὴν θείαν ζωὴν. Ὄντως δὲ οἱ πιστοί, «μεταλαμβάνοντες σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ, σύσσωμοι καὶ σύναιμοι αὐτοῦ καὶ χριστοφόροι γινόμεθα, τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος εἰς τὰ ἡμέτερα ἀναδιδομένου μέλη, οὕτω τε, κατὰ τὸν μακάριον Πέτρον, «θείας κοινωνοὶ φύσεως γινόμεθα»². Ἡ τοιαύτη κοινωνία καὶ συμμετοχὴ τῶν πιστευόντων εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ «μετουσία», πραγματοποιουμένη διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τοιουτοτρόπως διὰ τῆς

1. Μ. Ἀθανασίου, Λόγ. περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου... 54, PG 25, 192. Ἐπιστ. πρὸς Ἀδελφίον 4, PG 26, 1077. Κατὰ Ἀρειανῶν, λόγ. 3,34, PG 26, 397: «Ὡς γὰρ ὁ Κύριος, ἐνδυσάμενος τὸ σῶμα, γέγονεν ἄνθρωπος, οὕτως ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι παρὰ τοῦ Λόγου τε θεοποιούμεθα προσληφθέντες διὰ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ, καὶ λοιπὸν ζωὴν αἰώνιον κληρονομοῦμεν». Πρβλ. καὶ Ὡριγένεους, Κατὰ Κέλσου 3,28, PG 11, 956: «Ἀπ' ἐκείνου (τοῦ Χριστοῦ) ἤρξατο θεία καὶ ἀνθρωπίνη συνυφαίνεσθαι φύσις, ἢ ἡ ἀνθρωπίνη τῇ πρὸς τὸ θεϊότερον κοινωνία γένηται θεία». Εἰρηναίου, Ἐλεγχος... III, 10,2, PG 7, 873. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Πράξ. ὁμιλ. 15,4, PG 60, 125. Εἰς Ἰωάν. ὁμιλ. 11,1, PG 59, 79. Εἰς Ψαλμ. 8,1, PG 55, 107. Βλέπ. καὶ Α. Θεοδώρου, Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἀθήναι 1956.

2. Κυρίλλου Ἰεροσολύμων, Κατήχ. μυσταγ. 4,1 καὶ 3, PG 33, 1097. 1100. Καὶ κατὰ τὸν Μάξιμον Ὁμολογητὴν, ὁ Χριστὸς «ζωὴς θείας ποιεῖται μετὰδοσιν, ἐδώδιμον ἑαυτὸν ἐργαζόμενος... ποιότητι θείᾳ πρὸς θέωσιν μετακερνῶν τοὺς ἐσθλούντας». (Ἐρμηνεῖα εἰς τὴν προσευχὴν, PG 90, 877). Πρβλ. καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ εἰκόνων III, 26, PG 94, 1348. Ἐκδ. ὀρθ. πίστεως IV, 13, αὐτόθι στ. 1141 ἐξ.

θείας ἐνσαρκώσεως καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας συντελεῖται ὁ ἁγιασμός καὶ ἡ θέωσις (ἐν ἠθικῇ ἐννοίᾳ) τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἥτις «τῇ συνουσίᾳ τοῦ ἐνωθέντος αὐτῇ Λόγου, πρὸς τὴν αὐτοῦ τρόπον τινὰ φυσικὴν μεθισταμένη δύναμιν, σωτηρίας πρόξενος καὶ ἁγιασμοῦ τοῖς αὐτῆς μετέχουσι γίνεταί»¹.

Παρατηρητέον, τέλος, ὅτι διὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας βεβαιούται ἡ ἐν μέσῳ τῶν πιστῶν καὶ τῷ ὅλῳ σώματι τῆς Ἐκκλησίας μυστικὴ, ἀλλ' ἀληθὴς καὶ πραγματικὴ καὶ ἐνεργὸς παρουσία τοῦ Κυρίου, ὅστις οὕτω διαμένει μυστηριακῶς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Του, ὡς ἡ κεφαλὴ αὐτῆς καὶ πάντων τῶν πιστευόντων καὶ κοινωνούντων καὶ συσσωματουμένων ἐν αὐτῇ, (σῶμα) δὲ αὐτοῦ καὶ «πλήρωμα» εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Τοιοῦτοτρόπως ἡ Ἐκκλησία οὐδὲν ἄλλο κυρίως εἶναι ἀλλ' ἢ αὐτὸς ὁ Χριστὸς ὅλος καὶ ἡ συγκεφαλαίωσις τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου του, ὁ μεθ' ἡμῶν ὢν Σωτὴρ καὶ διηνεκῶς παραμένων ἐν μέσῳ ἡμῶν καὶ σωτηριωδῶς ἐνεργῶν διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ του². Εἶναι αὐτὸς ὁ ἀναστὰς Χριστὸς, παρὼν ἀεὶ «μεθ' ἡμῶν πάσας τὰς ἡμέρας, ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ. 28,20), καὶ ἐντεῦθεν ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐκεῖ ὅπου «εἰσὶ δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ὄνομα» τοῦ Χριστοῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶναι «ἐκεῖ ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ματθ. 18,20), ἢ κατὰ τὸν θεοφόρον Ἰγνάτιον, «ὅπου ἂν ᾖ ἡ Χριστὸς Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία»³. Ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Χριστὸς καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἀνάληψίν του ἐξακολουθεῖ ζῶν καὶ δρῶν ἀπολυτρωτικῶς μεταξὺ τῶν εἰς αὐτὸν πιστευόντων ὡς Ἐκκλησία⁴, ἥτις οὕτως εἶναι «ἡ συνεχιζομένη παρουσία τοῦ Λυτρωτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ», ἡ δὲ παρουσία αὕτη «ποιεῖ τὴν Ἐκκλησίαν σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸν Χριστὸν κεφαλὴν αὐτῆς»⁵. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ Ἐκκλησία ἐθεωρήθη,

1. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς Ἰωάν. 17, 12, 13, PG 74, 520.

2. Πρβλ. καὶ R. Guardini, Vom Sinn der Kirche, Mainz 1933, σ. 55/6.

3. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Σμυρν. 8,2, PG 5, 713.

4. Πρβλ. καὶ D. Bonhoeffer, Sanctorum communio, München 1960³, σ. 174. Α. Γιέβτιτς, μν. ξ. σ. 216.

5. G. Florovsky, Christ and his Church, ἐν «L' Eglise et les Eglises», éd. Chevetogne, 1954, τ. II, σ. 167. 168.

εἰ καὶ οὐχὶ ἀπολύτως ὀρθῶς, ὡς ἐπέκτασις καὶ συνέχεια καὶ πλήρωμα τῆς θείας ἐνσαρκώσεως, καὶ δὴ ὡς συνέχεια τῆς ἐνσαρκωθείσης ζωῆς τοῦ Θεανθρώπου, ἢ μᾶλλον ὡς αὐτὸς ὁ εἰς τοὺς αἰῶνας ἐκτεινόμενος Χριστός¹, ἄνευ ὅμως συγχύσεως καὶ ταυτισμοῦ αὐτῆς πρὸς αὐτόν, καὶ ὡς συνεχίζουσα τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον αὐτοῦ τῇ δυνάμει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ οἰκειοποιούσα αὐτὸ ἐνὶ ἐκάστῳ πιστῷ, ὑπὸ τὴν διακυβέρνησιν τῆς ἑαυτῆς θείας Κεφαλῆς, ἀποτελοῦσα δὲ μυστήριον συνηνωμένον μετὰ τοῦ μυστηρίου τῆς σαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου, ὡς καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις παρετηρήσαμεν.

Συγκεφαλαιοῦντες πάντα τὰ προειρημένα διαπιστοῦμεν, ὅτι διὰ τῆς παραστάσεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκφράζεται ἡ ἰδεώδης κοινωνία καὶ ἐσωτερικὴ ἐνότης τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν κεκλημένων πιστῶν καὶ τούτων μετ' ἀλλήλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξεικονίζεται κατὰ τὸν πληρέστερον δυνατὸν τρόπον ἡ ἀπόλυτος ἐνότης τοῦ Χριστοῦ ὡς κεφαλῆς μετὰ τῶν πιστῶν μελῶν τοῦ σώματός Του, ἢτοι ἡ ἄρρηκτος συνένωσις καὶ σύνδεσις τοῦ θείου μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καθὼς ἀκριβῶς καὶ ἐν τῷ Χριστῷ ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις συνηνώθησαν καὶ ἀπετέλεσαν τὸ ἐν καὶ μοναδικὸν ἐν τῇ Ἰστορίᾳ θεανδρικὸν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος. Καὶ τὸ μὲν θεῖον ἐν τῷ σώματι τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ κεφαλὴ αὐτῆς, δηλ. ὁ Χριστός, καὶ ἡ ψυχὴ αὐτῆς, δηλ. τὸ Ἁγιον Πνεῦμα, ὡς καὶ ἡ θεία χάρις· τὸ δὲ ἀνθρώπινον εἶναι τὰ μέλη τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, δηλ. οἱ πιστοί, μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας καὶ διοργανώσεως τῆς ἐπιγείου Ἐκκλησίας, ἣτις οὕτω κέκτηται θεανθρώπινον χαρακτῆρα. Ἄλλ' ὅπως ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ κεχωρισμένως ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τοῦ σώματος, τοιουτοτρόπως καὶ ἐν τῷ θεανθρώπινῳ ὀργανισμῷ τῆς Ἐκκλησίας δὲν δύναται νὰ ἀποχωρισθῇ ὁ Χριστὸς ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἐμψυ-

1. Πρβλ. Αὐγουστίνου: «Unus homo usque ad finem saeculi extenditur» Δι' 8 «in Christo loquitur Ecclesia, et in Ecclesia loquitur Christus, et corpus in capite et caput in corpore». (In Ps. 85,5, PL 37, 1083. In Ps. 30, Enar. 2, 1, 3-7, PL 37, 231).

χουμένου καὶ ζωοποιουμένου ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ κεφαλὴ καὶ σῶμα καὶ ψυχὴ καὶ μέλη αὐτοῦ εἶναι ἀδιασπᾶστος συνηνωμένα καὶ ἀρρήκτως συνδεδεμένα. «Καθάπερ γὰρ καὶ σῶμα καὶ κεφαλὴ εἷς ἐστὶν ἄνθρωπος, οὕτω τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν Χριστὸν ἐν ἔφησεν εἶναι.... ὡσπερ οὖν, φησὶν, ἐν τί ἐστι τὸ ἡμέτερον σῶμα, εἰ καὶ ἐκ πολλῶν σύγκειται, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν τι πάντες ἐσμέν»¹. Ἐπομένως δὲ δύναται νὰ νοηθῇ ὁ Χριστὸς ἄνευ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ κεφαλὴ ἄνευ τοῦ σώματος, καὶ τἀνάπαλιν, ὡς εἶδομεν, ἀλλ' ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία συνδέονται μετ' ἀλλήλων ὀντολογικῶς τε καὶ ὑποστατικῶς καὶ διατελοῦσιν ἐν ἀπολύτῳ, ἀχωρίστῳ καὶ αἰωνίῳ ἐνώσει. Ἄξιον δὲ ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι, ὅτι ὁ ἀνωτέρω περιγραφεὶς Χριστοκεντρισμὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησιολογίας οὐδόλως μειοῖ τὴν ὡσαύτως κεντρικὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θέσιν τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὡς «Πνεύματος Χριστοῦ», τῆς πνευματολογικῆς «οἰκονομίας» μὴ δυναμένης νὰ χωρισθῇ τῆς χριστολογικῆς τοιαύτης, ὡς κατωτέρω ὀψόμεθα. Αυτόνομητον ἐπίσης εἶναι, ὅτι τὸ θεῖον ἐν τῷ σώματι τῆς Ἐκκλησίας ἐπέχει τὴν θέσιν τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ τοῦ κέντρου καὶ τῆς ζωοποιοῦ ἀρχῆς καὶ πηγῆς, ἐξ ἧς ἐκπηγάζουσιν ἡ θεία χάρις καὶ ζωὴ καὶ διαχέονται εἰς τὸ σῶμα, τὸ δὲ ἀνθρώπινον, τ.έ. τὰ διάφορα μέλη τοῦ σώματος, εἶναι ὑποτεταγμένον καὶ ἐξηρητημένον ἀπὸ τοῦ θείου καὶ κατευθύνεται ὑπ' αὐτοῦ, ἐλευθέρως συνεργοῦν καὶ δεχόμενον τὰς θείας δωρεάς. Ὁμοίως τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἀνήκοντα εἰς τὸ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄντα «εἷς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ», εἶναι ἰσότιμα καὶ ἰσάδελφα² καὶ ἔχουσι κοινὰ πάντα τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ, εἰ καὶ λαμβάνουσι παρὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διάφορα χαρίσματα καὶ λειτουργήματα εἰς τὸ ἔργον τῆς διακονίας τοῦ κοινῆ σώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ (Ἐφ. 4,12)³.

1. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. 30,1, PG 61, 250.

2. Ἐν Ῥωμ. 8,29 καὶ Ἀποκ. 6,11 καὶ 19,10 ὀνομάζονται ρητῶς καὶ ἀδιακρίτως οἱ πιστοὶ-μέλη τῆς Ἐκκλησίας «ἀδελφοὶ» καὶ «σύνδουλοι», ὁ δὲ Σωτὴρ «πρωτότοκος ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς».

3. Ἄξιοσημειώτως ἐνταῦθα εἶναι ἡ ἐπομένη περιλήψις τῆς περὶ «σώματος Χριστοῦ»

δ'. Ἄλλαι εἰκόνας τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἐκ τῶν προειρημένων ὁμοίως συνάγεται, ὅτι πρῶτος ὁ ἀπόστολος Παῦλος καὶ εἶτα οἱ ἱεροὶ τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες ἀπὸ συμφώνου ἐξαίρουσιν ὑπὲρ τὰς λοιπὰς τὴν θεμελιώδη ἔννοιαν τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐπιτυχόντες οὕτω νὰ ἐκφράσωσι διὰ τῆς εἰκόνας ταύτης πληρέστερον πάσης ἄλλης αὐτὴν τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον ἐννοεῖται τοῦτο εἶναι δυνατὸν καὶ προσιτὸν τῷ ἀνθρωπίνῳ νῷ, ἢ πατερικῶς εἰπεῖν, «ὡς ἐφικτὸν ἐστὶν ἀνθρώποις», λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὁμοῦ μετὰ τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως ἀποτελοῦσιν ἐν μέγα μυστήριον, δυνάμενον νὰ γνωρισθῇ ἐν καὶ διὰ τῆς πίστεως καὶ διὰ τοῦ θείου φωτισμοῦ μόνον. Διότι, ὡς προείπομεν, τὰ «ὑπερβαίνοντα λογισμὸν πίστεως δεῖται μόνης»¹, ἔτι δὲ καὶ τῆς «ἐκ τῆς ἄνωθεν συμμαχίας δυνάμεως πρὸς τὴν κατανόησιν τοῦ

πατερικῆς διδασκαλίας ὑπὸ U. V a l e s k e, μν. ἔ. I, 212: «Die Väter sprachen gewöhnlich mit Paulus vom «Leibe Christi», der die Kirche ist, oder auch vom «totum Christi corpus», vom «Leib der Kirche» Christi (Basilius) oder vom «vollkommenen Leib» Christi. Mit Tertullian nannten sie ihn auch einen «geistlichen Leib». Sie sahen in der Kirche den «ganzen Leib der Heiligen Christi», der am Ende der Zeit nach Origenes «der wahrhaftige und vollkommene Leib Christi» werden muss. Andere sprachen vom «allgemeinen Leib Christi», vom «grossen und edlen Leib Christi» (Gregor von Naz.) oder auch vom «allgemeinen Leibe der Kirche» (Theodoret). Dem entspricht im Lateinischen in etwa der Begriff des «generale corpus» (Alcuin), der erzeugt ist durch die Kirche als jungfräuliche Mutter, wie der individuelle Leib Christi durch die Jungfrau Maria. Optatus von Mileve sah in den Schicksalen des Jesuskinde auf der Flucht nach Ägypten die Geschieke des «corpus christianum», des «corpus ecclesiasticum» vorgebildet. Hilarius, Augustin und Leo d. Gr. sprachen vom «Mysterium» und «Sakrament des Leibes Christi». Eine «physische» und «spirituelle» unio der Gläubigen innerhalb diesses Leibes lehrte Cyrill von Alex. Andere sprachen von den «mystischen Gliedern» (Beda) des Leibes, dessen «mystisches Haupt» (Ambrosius) Christus ist. In liturgischen Texten wurde die Kirche zuweilen als «sacrum corpus» angesprochen...». Προσθετέον ὁμοίως ἐναῦθα, ὅτι ἡ θεολογία τοῦ μυστικοῦ σώματος ἀνεπτύχθη καὶ ὑπὸ σημαίνοντων συγχρόνων ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, ἀλλ' ὡς παρατηρήθη ἑρθῶς, «la théologie du Corps mystique, redécouverte de part et d' autre au cours de ces dernières décennies, n' est pas envisagée chez nous (ρωμαιοκαθολικῶς) sous le même angle que chez nos frères d' Orient. Pour eux (ὀρθόδοξους) l' aspect mystique... y prédomine, chez nous au contraire l' aspect juridique. ...Il est certain que le tempérament romain a toujours admis une sorte de primat du juridique sur le «mystique». (D. E. L a n n e, Le mystère de l' Eglise dans la perspective de la théologie orthodoxe, ἐν «Irénikon» 35 (1962) 210/1).

1. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Α' Κορ. ὁμιλ. 4,1, PG 61,31.

μυστηρίου εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ κάλλους τῆς Ἐκκλησίας¹. Ἐκτοτε ἡ ἐξεικόνισις τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ» διήκει διὰ τῆς μεσαιωνικῆς μέχρι τῆς συγχρόνου Θεολογίας, καὶ δὴ τῆς τε Ὀρθοδόξου καὶ τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς καὶ τῆς Προτεσταντικῆς². Ἄλλ' ὅμως δεόν νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ παράστασις τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ κυρίως εἰπεῖν δὲν ἀποτελεῖ ἐξήγησιν καὶ κατανόησιν τῆς ἀπερινοήτου καὶ μυστηριώδους καὶ ἀφράστου οὐσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀπλῆν τινα περιγραφὴν μόνον καὶ ἐξεικόνισιν αὐτῆς διὰ τινος πληρέστερον ἐκφραζούσης αὐτὴν εἰκόνας καὶ παρομοιώσεως. Καὶ γενικῶς αἱ διάφοροι εἰκόνες καὶ παρομοιώσεις δὲν ἰσχύουσι νὰ ἐκφράσωσι πλήρως καὶ ἐρμηνεύσωσι τὸ ἀνέκφραστον καὶ ἀνερμήνευτον μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀπλῶς ὑπεμφαίνουσι καὶ ὑποδηλοῦσι καὶ περιγράφουσι τοῦτο. Διότι «ἡ συνάφεια, καθ' ἣν σύνεστι τοῖς φιλουμένοις (ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ), πᾶσαν εἰκόνα καὶ πᾶσαν ἐπωνυμίαν νικᾷ, καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν σύνεστι καὶ εὖ ποιεῖ, θαυμαστὸς καὶ τῷ θαυμαστᾷ ποιοῦντι μόνῳ προσήκων»³. Ἀπλῶς αἱ διάφοροι εἰκόνες ἐκφράζουσι τὴν αὐτὴν πνευματικὴν πραγματικότητα, ἥτοι τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ δὴ ἀπὸ διαφόρου ἐκάστη ἐπόψεως καὶ ὅλως ἀτελῶς, παρέχουσαι ἱκανὰς δυσχερείας εἰς τὴν συνολικὴν θεώρησιν τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς διεπίστωσαν ἤδη οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, δὲν «ἀρκεῖ ἐν ὄνομα παραστῆσαι τὸ ὄλον» ἢ μία εἰκὼν καὶ παρομοιώσεις

1. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξήγ. ἄσμ. ἄσμ., λόγ. 8, PG 44, 952.

2. Διὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω νομίζομεν, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ παράστασις τῆς Ἐκκλησίας προσφέρεται περισσότερο, ἵνα ἀποτελέσῃ τὴν βᾶσιν διαλόγου καὶ ἴσως συμφωνίας μεταξὺ αὐτῶν, διότι, ὡς παρατηρήθη, «elle a l' avantage, immense en plusieurs cas, de l' être peu chargée de notations proprement latines ou juridiques et d' avoir conservé a peu près le même sens pour bien de nos frères séparés et pour nous. En lui gardant son sens particulier, on conserne la possibilité de conversations, d' échanges de vue et — qui sait? — de formales d' union. Ce ne doit pas être sans raison que la providence l' a préservée et que, de nos jours, elle la met à l' avantplan». (E. Mersch, La Théologie du Corps mystique, τ. II, éd. 4, Paris 1954, σ. 197). Πρβλ. καὶ J. Ty-cia k, Die Theologie des Ostens und das Abendland. Ἐν Der christliche Ostengeist und Gestalt. Hrsg. von J. Ty-ciac, G. Wunderle, P. Werhun. Regensburg 1939, σ. 38 ἐξ.

3. Νικολάου Καβάσιλα, ἐνθ' ἄνωτ., PG 150, 501.

ἢ σύμβολόν τι ἐκ τῆς αἰσθητῆς καὶ πεπερασμένης φύσεως. Τούτου ἕνεκεν ἡ ἅγια Γραφή καὶ ἡ ἱερὰ Παράδοσις χρησιμοποιοῦσι «μυρία ὀνόματα, ἵνα παραστήσωσιν αὐτῆς (τῆς Ἐκκλησίας) τὴν εὐγένειαν»¹. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἢ τε ἅγια Γραφή καὶ οἱ ἱεροὶ Πατέρες, πλὴν τῆς εἰκόνας τοῦ σώματος, ἐχρησιμοποίησαν καὶ πολλὰς ἄλλας εἰκόνας καὶ παρομοιώσεις πρὸς ἐξεικόνισιν τῆς Ἐκκλησίας, οἷον «ἕρως», «οἶκος», «ναός», «οἰκοδομή», «πύργος», «σκηνή», «παράδεισος», «αὐλή», «ποιμνὴ», «νύμφη», «παρθένος», «ἄμπελος», «γεώργιον», «κιβωτός», «λιμὴν», «σύνοδος», «στῦλος τῆς οἰκουμένης», «βασιλίσσα», «μήτηρ», «Σιών», «ἄνω ἢ νέα Ἱερουσαλήμ», «πόλις», «βασιλεία», «νῆσος», «κῆπος», «λυχνία», «δένδρον» κ.λ.π.².

Οὕτω π.χ. συχνάκις ἐχρησιμοποιοῦν τὴν σπουδαιοτάτην εἰκόνα τοῦ νυμφίου καὶ τῆς νύμφης, — ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χωρίων Ἐφ. 5,25-32. Β' Κορ. 11,2. Ματθ. 22,2. 25,1, καὶ ἐσχατολογικῶς Ἀποκ. 19,7-9. 21,2. 9,22,17—, ἵνα δηλώσωσι τὸ μὲν τὴν ἀσύγχυ-

1. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, «Ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἐξω εὐρεθείς...» 6, PG 52,402. Πρβλ. καὶ W. Beinert, μν. ἔ. τ. II, σ. 332, ὅτι ἡ ἅγια Γραφή «kennt über achtzig verschiedene Ausdrücke für die eine Wirklichkeit; selbst wenn man die geläufigsten auswählt, bleiben beinahe zwei Dutzend übrig ... Fast alle Bilder lassen sich auf die beiden bedeutendsten Grundvorstellungen zurückführen: Volk Gottes und Leib Christi».

2. Βλέπ. π.χ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, αὐτόθι 9, PG 52, 403: «Ὅρα γὰρ τὴν Ἐκκλησίαν, ἕπερ ἔλεγον, ὅτι ποτὲ νύμφη ἐστί, ποτὲ θυγάτηρ ἐστί, ποτὲ παρθένος ἐστί, ποτὲ δούλη ἐστί, ποτὲ βασιλίσσα ἐστί, ποτὲ στεῖρά ἐστί, ποτὲ ἕρως ἐστί, ποτὲ παράδεισός ἐστί, ποτὲ πολυτοκός ἐστί, ποτὲ κρίνον ἐστί, ποτὲ πηγὴ ἐστί· πάντα ἐστί· διὰ τοῦτο ἀκούσας ταῦτα, μὴ νόμιζε σωματικὴ εἶναι...». Καὶ μικρὸν πρότερον: «Διὰ τοῦτο τὸ στερρὸν αὐτῆς καὶ ἀσάλευτον δηλοῦσα ἡ Γραφή ἕρως αὐτὴν καλεῖ· τὸ ἀφθορον, αὐτὴν καλεῖ παρθένον· τὸ πολυτελές, βασιλίσσαν αὐτὴν καλεῖ· τὸ συγγενές τὸ πρὸς τὸν Θεόν, θυγάτερα αὐτὴν καλεῖ· τὸ πολύγονον, στεῖραν αὐτὴν καλεῖ, τίκτουςαν ἑπτὰ· μυρία ὀνόματα, ἵνα παραστήσῃ αὐτῆς τὴν εὐγένειαν. Ὡσπερ γὰρ ὁ Δεσπότης αὐτῆς πολλὰ ὀνόματα ἔχει... οὕτω δὴ καὶ ἡ Ἐκκλησία πολλὰ καλεῖται» (αὐτόθι στ. 402). Ὁμοίως ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὡς εἰκόνας τῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποιοῖ τὴν «οἰκοδομὴν», «νύμφην», «σκηνὴν», «λαόν», «ναόν», «φορεῖον», «οἶκον», «στέφανον», «παράταξιν», «στρατόν», «κλίτην», «ποιμνὴν», «χιτῶνα», «ναόν», «ἄμπελον», «μήτραν» κλπ. (Βλέπ. Κ. Σκουτέρη, μν. ἔ. σ. 72-74). Πρβλ. καὶ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, λόγ. 35,3, PG 36, 260, λόγ. 40,20, PG 36, 385, λόγ. 2,90, PG 35, 493. Μ. Βασιλείου, Ἠθικά, ἕρως 80, 3, PG 31, 861. Σχετικῶς βλέπ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, σ. 8 ἐξ., 13, 15, 27. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, σ. 8 ἐξ. 13. Κ. Μουραρατίδου, μν. ἔ. σ. 66, 96 ἐξ., 106 ἐξ. S. Tromp, μν. ἔ. I, 26 ἐξ.

τον προσωπικότητα καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἀφοσίωσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν συναποτελούντων τὴν Ἐκκλησίαν πιστῶν, τὸ δὲ τὴν πνευματικὴν ἔνωσιν τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ μέσου αὐτῆς μεθ' ἐκάστης «παρθένου» ψυχῆς, τονίζοντες ὅτι ὁ σαρκωθεὶς Λόγος, «νυμφευσάμενος τὴν ἁγίαν αὐτοῦ Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, μὴ ἔχουσαν σπίλον ἢ ρυτίδα»¹, «ἤλθε πρὸς τὴν νύμφην καὶ ἐγένετο εἰς πνεῦμα ἓν» μετ' αὐτῆς², «σαρκοποιήσας τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Λόγος εἰς τὸ τῆς νύμφης εἶδος»³, ἥτις λυτρωθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ ἀναμένει ἔκτοτε τὴν ἐσχάτην ἔνδοξον ἔλευσιν τοῦ Νυμφίου, λέγουσα μετὰ τοῦ Πνεύματος «ἔρχου» (Ἀποκ. 22,17). Εἰς τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα χωρία τῆς Ἀποκαλύψεως περιγράφεται ἡ Ἐκκλησία ὡς ἡ ἄσπιλος νύμφη τοῦ ἀσπίλου Ἀρνίου. Δι' ὃ ὁ Χριστὸς «ἠγάπησε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἑαυτὸν παρέδωκεν ὑπὲρ αὐτῆς, ἵνα αὐτὴν ἀγιάσῃ», ὑποτασσομένην αὐτῷ ὡς κεφαλῇ καὶ σωτῆρι αὐτῆς μετ' ἀγάπης (Ἐφ. 5,23 ἐξ.). Ρητῶς ὁ Κύριος χαρακτηρίζεται ὡς «νυμφίος» ἐν Μάρκ. 2,19 καὶ Ἰωάν. 3,29. Γενικῶς οἱ Πατέρες παριστῶσι τὸν μὲν Χριστὸν ὡς τὸν θεῖον «νυμφίον» τῆς Ἐκκλησίας

1. Ὅρος Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, παρὰ Ἰω. Καμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. Ι², σ. 239.

2. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 20,4, PG 62, 140. Πρβλ. αὐτόθι 20,1 ἐξ., στ. 136 ἐξ. Εἰς Ἐβρ. ὁμιλ. 28,7, PG 63, 202. Εἰς Ψαλμ. 5,2, PG 55, 62 ἐξ. καὶ εἰς Ψαλμ. 5,10 καὶ 44,10, στ. 63 καὶ 199. Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, PG 51, 227 ἐξ. Ἐκ τούτων παραθέτομεν τὸ εἰς Ἐβρ. ὁμιλ. 28, 7, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὄλον καὶ εἰς τὰ καθ' ἕκαστον μέλη αὐτῆς κεχωρισμένως: «Ἡρμოსάμην γὰρ ὑμᾶς, φησὶν, ἐνὶ ἀνδρὶ, παρθένον ἀγνὴν παραστήσαι τῷ Χριστῷ» ταῦτα οὐ πρὸς τὰς παρθένους εἶπεν, ἀλλὰ πρὸς τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ἀπάσης· ἡ γὰρ ἄφθορος ψυχὴ παρθένος ἐστὶ, κἂν ἄνδρα ἔχη· παρθένος ἐστὶ τὴν ὄντως παρθενίαν, τὴν θαυμαστήν» (PG 63, 202). Πρβλ. καὶ Μ. Ἀθανασίου, Ἐξήγ. Ψαλμ., PG 27, 212. Μ. Βασιλείου, Εἰς Ψαλμ. 44,10 καὶ 12, PG 29, 409 καὶ 413. Ὁμοίως ἡ Ἐκκλησία ψάλλει: «Χαῖρε καὶ εὐφραίνου ἡ νύμφη τοῦ βασιλέως τοῦ μεγάλου, κατοπτριζομένη τηλαυγῶς τοῦ σοῦ Νυμφίου τὴν ὠραιότητα, σὺν τῷ λαῷ σου κράζουσα, σὲ ζωοδότα μεγαλύνουσα». «Οἱ τετραμέννοι τῷ γλυκυτάτῳ θεῷ ἔρωτι, δεῦτε ἐν παστάδι ταύτῃ τῇ μυστικῇ καὶ συναφθῶμιν τῷ Νυμφίῳ Χριστῷ...» (Ὡδαὶ Ζ' καὶ Θ' ὄρθρου, Ἀκολουθία εἰς ἐγκαίνια ναοῦ, ἐν: Εὐχολόγιον τὸ μέγα, σ.319, 320).

3. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξήγ. ἄσμ. ἄσμ., λόγ. 7, PG 44, 929. Πρβλ. καὶ λόγ. 11, στ. 997: «...Νυμφευθείσης ὑπὸ τοῦ Λόγου τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς φησὶν ὁ Ἰωάννης, ὅτι ὁ ἔχων τὴν νύμφην νυμφίος ἐστίν», ὡς καὶ λόγ. 8, στ. 949. Ὡριγένους, Εἰς ἄσμ. ἄσμ. 7, PG 17, 280. 285. Μεθοδίου Ὀλύμπου, Συμπόσιον, PG 18,73. Καισαρίου, Διάλογ. 4, PG 38, 1152. Μακαρίου Αἰγύπτου, Ὁμιλ. πνευμ. 12, 15, PG 34, 565.

καὶ ἐκάστης ψυχῆς ἐν αὐτῇ, τὴν δὲ Ἐκκλησίαν ὡς «νύμφην», ἣν συναποτελοῦσιν οἱ πιστοὶ πάντες ὡς μέλη αὐτῆς, ἅτινα συναύξονται εἰς ἓν σῶμα ἢ ἓνα ναὸν με κεφαλὴν καὶ ἀκρογωνιαῖον λίθον αὐτὸν τὸν Κύριον. Ὡστε ὡς «νύμφη τοῦ Χριστοῦ» χαρακτηρίζεται καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς ὅλον καὶ ἐκάστη ψυχὴ τῶν μελῶν αὐτῆς ἰδιαίτερος, καθ' ὅσον ὁ Χριστὸς «ἦλθεν ἀρμοσόμενος τὴν Ἐκκλησίαν» ὡς νύμφην, ἥτοι «τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων»¹. Σημειωθῆτω δὲ ἐνταῦθα, ὅτι στενοτάτη εἶναι ἡ σχέσις τῆς παρούσης εἰκόνας τῆς Ἐκκλησίας ὡς νύμφης πρὸς τὴν προηγουμένην εἰκόνα αὐτῆς ὡς σώματος Χριστοῦ, ἅμα δὲ καὶ πρὸς τὴν σχέσιν ἐκείνης πρὸς τὴν πρώτην παράστασιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Πράγματι ἡ ὡς νύμφη παριστωμένη Ἐκκλησία εἶναι αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, οὗτινος ἐγένετο σωτὴρ ὁ Χριστὸς, καθ' ὅτι αὐτὸς διὰ τοῦ πάθους, τοῦ θείου λόγου καὶ τοῦ βαπτίσματος ἐκκαθάρισε «τὴν Ἐκκλησίαν, μὴ ἔχουσαν σπίλον ἢ ρυτίδα ἢ τι τῶν τοιούτων, ἀλλ' ἵνα ᾖ ἁγία καὶ ἄμωμος» νύμφη του (Ἐφ. 5,23.27), ἥς ἡ βαθεῖα ἀγάπη καὶ ἀφοσίωσις καὶ ὑποταγὴ καὶ ὑπακοὴ πρὸς αὐτὸν καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀποτελεῖ τὸν συνδέοντα αὐτοὺς ἐσώτερον καὶ ἀδιάρρηκτον δεσμόν, ἀσυγκρίτως ἀνώτερον τοῦ μεταξὺ τῶν συζύγων ἀναπτυσσομένου, συνωδὰ τῇ ἐν τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις διδασκαλίᾳ τοῦ ἀποστόλου Παύλου². Ἐννοεῖται ὅτι καὶ μετὰ τὴν τοιαύτην διὰ τῆς ἀγάπης πνευματικὴν ἔνωσιν τοῦ νυμφίου Χριστοῦ καὶ τῆς νύμφης Ἐκκλησίας ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῆται ἀκεραία ἡ προσωπικότης καὶ αὐτοτέλεια ἀμφοτέρων, ὡς συμβαίνει καὶ ἐν τῇ φυσικῇ ἐνώσει τῶν ἑτεροφύλων ἀνθρώπων, ὡς προεῖπομεν³. Γενικώτερον παρά τε τοῖς ἀνατολικοῖς καὶ τοῖς δυτικοῖς Πατράσιν ἀλληγορεῖται ἡ Ἐκκλησία ὡς γυνή, νύμφη τοῦ Νυμφίου (πρὸ πάντων ἐκ τοῦ Ἄσματος ἀσμάτων), παρθένος καὶ μήτηρ.

1. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἰωάν. ὁμιλ. 18,1. 2, PG 59, 115. Εἰς Ρωμ. ὁμιλ. 12,2. 3, PG 60, 497/8. Πρβλ. καὶ Μεθοδίου Ὀλύμπου, Συμπόσιον 3, 8-9, BEΠ 18,32/3. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Εἰς Ἐφεσ. 5, 29-31, PG 95, 849/52: «Χριστὸν ἴσμεν ὡσπερ ἄνδρα τῆς Ἐκκλησίας ὄντα, καὶ μέλη ἡμᾶς ἑαυτοῦ κατεσκευασμένα διὰ τῆς ἐν Πνεύματι ζωῆς».

2. Αὐτονόητον βεβαίως ὅτι «Christi et Ecclesiae sacramentum non carnale, sed spirituale esse quis dubitet?» (Ἀμβροσίου, Expl. Ps. 27,27, CSEL 54, 156).

3. Πρβλ. O. C a s s e l, *Mysterium der Ekklesia*, Mainz 1961, σ. 59 ἐξ.

Οὕτω πᾶσαι σχεδὸν αἱ γυναῖκες τῆς ἁγίας Γραφῆς χαρακτηρίζονται ὡς τύποι τῆς Ἐκκλησίας, ἤδη ἀπὸ τῆς Εὐας μέχρι τῆς Μαρίας, τῆς («νέας Εὐας»), ἥτις ἐγένετο ὁ κατ' ἐξοχὴν «τύπος τῆς Ἐκκλησίας»¹.

Ὁμοίως ὡς εἰκὼν τῆς Ἐκκλησίας ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἡ οἰκοδομὴ ἤδη ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου Ἐφ. 2, 20-22: «ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν, ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ, ἐν ᾧ πᾶσα ἡ οἰκοδομὴ συναρμολογουμένη αὖξει εἰς ναὸν ἅγιον ἐν Κυρίῳ· ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς συνοικοδομεῖσθε εἰς κατοικητήριον τοῦ Θεοῦ ἐν Πνεύματι» (βλ. καὶ Ἐφ. 4,12.16. Α' Κορ. 3,9.14,5.12. Β' Κορ. 12,19). Ὑπὸ δὲ τοῦ Ἐρμᾶ ἐξεικονίσθη ἡ Ἐκκλησία ὡς πύργος, οὕτινος «ἡ οἰκοδομὴ μιᾶς χροᾶς ἐγένετο λαμπρὰ ὡς ὁ ἥλιος» ἀπὸ «πάντα τὰ ἔθνη ὑπὸ τὸν οὐρανὸν κατοικοῦντα», τῶν ὁποίων «μία πίστις ἐγένετο καὶ μία ἀγάπη» ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ². Τέλος ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ἡ Ἐκκλησία παρίσταται ὡς ἡ «διὰ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ᾠκοδομημένη οἰκία» ἢ «οἶκος» (Α' Τιμ. 3,15. Ἐβρ. 3,6. Α' Πέτρ. 2,5)³. Ὅντως ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ κατοικεῖ ἡ οἰκογένεια τοῦ Θεοῦ, εἶναι κατοικητήριον τοῦ Θεοῦ ἐν Πνεύματι (Ἐφ. 2,19-22), σκηνὴ τοῦ

1. Βλέπ. P.-T h. Camelot, Le sens de l' Eglise chez les Pères Latins, ἐν «Nouvelle Revue Théologique» 83 (1961) 367έξ. S. Tromp, Ecclesia sponsa, virgo, mater, ἐν «Gregorianum» 18 (1937) 5 έξ.

2. Ἐρμᾶ, Ποιμὴν, παραβ. IX, 17,4. Πρβλ. καὶ Μ. Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν, λόγ. 2,55, PG 26, 264: «Εἰ δὲ ἐν αὐτῷ κτίζονται οἱ δύο (Ἰουδαῖοι καὶ Ἑθνικοί), καὶ οὗτοί εἰσιν ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ, εἰκότως ἄρα φορῶν τοὺς δύο ἐν αὐτῷ, ὡς αὐτὸς ἐστὶ κτισθεὶς· τοὺς γὰρ κτισθέντας ἐν αὐτῷ ἤνωσε, καὶ ἦν αὐτὸς ἐν αὐτοῖς ὡς ἐκείνους».

3. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 10,2, PG 62,78. Πρβλ. καὶ Καισαρίου, ἐνθ' ἀν. στ. 901. Ὁ δὲ Μ. Βασίλειος διδάσκει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι «οἶκος τοῦ Θεοῦ... ἥτις ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζῶντος, ἧς οἱ θεμέλιοι εἰσιν ἐν τοῖς ὄρεσι τοῖς ἁγίοις». Εἰς Ἡσαΐαν 2,66, PG 30,233. Βλέπ. καὶ ὁμιλ. εἰς τὸ «Πρόσεχε σεαυτῷ» 4, PG 31, 205. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία ὀνομάζεται οἶκος τοῦ Θεοῦ, ὃν ᾠκοδόμησε καὶ ἐγκαινίζει ὁ Χριστὸς, ἀκαθῶς καὶ ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολῇ γράφει, «ἵνα εἰδῆς, πῶς δεῖ ἐν οἴκῳ Θεοῦ ἀναστρέφεσθαι, ἥτις ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζῶντος». Διότι «οἶκον νοῆσαι προσήκει τὴν οἰκοδομουμένην ὑπὸ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν· ἐγκαινισμὸν δὲ τῆς Ἐκκλησίας ὑποληπτέον τὴν ἀνακαινίσιν τοῦ νοός, τὴν διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γινομένην τοῖς καθ' ἕνα τῶν συμπληρούντων τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ». (Εἰς Ψάλμ. 29, 1, PG 29, 308).

Θεοῦ μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὴν οἰκοδομὴν ταύτην συναρμολογοῦνται οἱ πιστεύοντες ἤδη ἐπὶ τῆς γῆς ὡς λίθοι ζῶντες (Α' Πέτρ. 2,5). Ἡ Ἐκκλησία ὠκοδομήθη ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ὡς εἶδομεν, ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς θεμελίου καὶ ἀκρογωνιαίου λίθου (Α' Κορ. 3,11), ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, ὅστις ὅμως ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας (Ματθ. 21,42. Πράξ. 4,11. Β' Πέτρ. 2,7. Ψαλμ. 117(118), 22). Ὡστε ἡ Ἐκκλησία εἶναι πνευματικὴ οἰκοδομή, ἧς ἀκρογωνιαῖος λίθος εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ θεμέλιοι οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Προφῆται, οἱ δὲ χριστιανοὶ εἶναι «λίθοι ζῶντες», συνοικοδομοῦμενοι εἰς τὴν πνευματικὴν ταύτην οἰκοδομὴν. Κατὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία τοῦ ζῶντος Θεοῦ εἶναι συνάμα ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ (Α' Τιμ. 3,15. Β' Τιμ. 2,20. Α' Πέτρ. 4,17), ὁ «Χριστὸς δὲ ὡς υἱὸς ἐπὶ τὸν οἶκον αὐτοῦ, οὗ οἶκός ἐσμεν ἡμεῖς» (Ἐβρ. 3,6). Κατὰ δὲ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, ἡ Ἐκκλησία «οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν, ἀλλ' ἡ διὰ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ὠκοδομημένη οἰκία»¹, ὡς προεῖρηται, καὶ ἐκάστη ψυχὴ ὁμοίως εἶναι οἰκία καὶ «ναὸς τοῦ Θεοῦ» (Α' Κορ. 3,16-17. 6,19), ἐν ᾧ «εἶπεν ὁ Θεός, ὅτι ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω» (Β' Κορ. 6,16). Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης δύναται νὰ νοῆται ἡ Ἐκκλησία καὶ ὡς τις οἰκογένεια καὶ ἀδελφότης, τὰ μέλη τῆς ὁποίας ἔτυχον τῆς θείας υἰοθεσίας ἐν Χριστῷ καὶ συνδέονται διὰ τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης ὑπὸ τὸν κοινὸν οὐράνιον Πατέρα καὶ πρεσβύτερον ἀδελφόν, τὸν Χριστόν. Ἐπίσης ἡ Ἐκκλησία παρεστάθη καὶ ὡς αὐλὴ τῶν προβάτων, τῆς ὁποίας ἡ μόνη θύρα εἶναι ὁ Χριστὸς (Ἰωάν. 10,1-10), ἡ ἐξεικονίσθη ὡς ποιμνὴ, τῆς ὁποίας ὡς ποιμὴν προανηγγέλθη αὐτὸς ὁ Θεός (Ἠσ. 40,11. Ἰεζ. 34,11 ἐξ.), τὰ δὲ πρόβατα αὐτῆς ὀδηγοῦνται καὶ τρέφονται ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ «καλοῦ ποιμένος» καὶ «ἀρχιποιμένος» (Ἰωάν. 10,11. Α' Πέτρ. 2,25. 5,4. Ἐβρ. 13,20. πρβλ. καὶ Ματθ. 25,32. Μάρκ. 6,34. Λουκ. 15,4-5), ὁ ὁποῖος «τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων» (Ἰωάν. 10,11-16. 21,15-17). Ἐπὶ πλέον ἡ Ἐκκλησία καλεῖται ἐξεικονιζομένη καὶ ὡς «μήτηρ» (Γαλ. 4,26)², ὡς «ναὸς» (Ἐφ. 2,20-

1. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 10,2, PG 62,78.

2. Π.χ. ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς γράφει ἐν Παιδαγ. 1,6: «Μία μόνη γί-

22. Μάρκ. 12,10. Α΄ Κορ. 3,9-17), ὡς «πόλις» (Ἀποκ. 21,2 ἐξ.), ἢ ὡς «τέμενος ἅγιον», «οὐρανὸς ἐπίγειος» κλπ.¹, ὡς προεῖρηται².

ε΄. Ἄορατος ἄμα καὶ ὄρατὴ Ἐκκλησία. Ἀκολουθία τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐνιαίου καὶ ἀδιαιρέτου σώματος θειοανθρωπέου ὑφῆς εἶναι καὶ ἡ ὀρθόδοξος διδασκαλία, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν πρέπει νὰ διαιρηθῆται εἰς ἀόρατον καὶ ὄρατὴν. Τοιαύτην τινὰ διαίρεσιν ἀγνοεῖ ἡ Κ. Διαθήκη, μὴ ἀναφερομένη τὸσον εἰς τὴν ἀόρατον Ἐκκλησίαν, ὅσον συγκεκριμένως εἰς τὴν ἐν

νεταί μῆτηρ παρθένος: Ἐκκλησίαν ἐμοὶ φίλον αὐτὴν καλεῖν. Γάλα οὐκ ἔσχεν ἡ μῆτηρ αὐτὴ μόνη, ὅτι μόνη μὴ γέγονε γυνή· παρθένος δὲ ἄμα καὶ μῆτηρ ἐστίν, ἀκήρατος μὲν ὡς παρθένος, ἀγαπητικὴ δὲ ὡς μῆτηρ, καὶ τὰ αὐτῆς παιδία προσκαλουμένη ἀγίῳ τιθνεῖται γάλακτι, τῷ βρεφῶδει Λόγῳ. Διὸ οὐκ ἔσχε γάλα, ὅτι γάλα ἦν (ὁ Λόγος), τὸ παιδίον τοῦτο καλὸν καὶ οἰκεῖον, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὴν νεολαίαν ὑποτροφῶν τῷ Λόγῳ, ἣν αὐτὸς ἐποίησεν ὁ Κύριος ὡδίνι σαρκικῇ, ἣν αὐτὸς ἐσπαργάνωσεν ὁ Κύριος αἵματι τιμίῳ. "Ὡ τῶν ἁγίων λοχουμάτων, ὃ τῶν ἁγίων σπαργάνων· ὁ Λόγος τὰ πάντα τῷ νηπίῳ, καὶ πατὴρ καὶ μῆτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ τροφεύς· ἀφ᾽εσθέ μου», φησί, «τὴν σάρκα καὶ πνεῦμά μου τὸ αἷμα» (Ἰωάν. 6,53). Ταῦτα ἡμῖν οἰκειὰς τροφὰς ὁ Κύριος χορηγεῖ καὶ σάρκα ὀρέγει καὶ αἷμα ἐκχεῖ καὶ οὐδὲν εἰς ἀβύσσον τοῖς παιδίοις ἐνδεῖ» (PG 8,300/1. BEI 7, 99-100). "Ὅθεν «τὸ καλὸν τῆς Ἐκκλησίας πληρῶσωμεν πρόσωπον καὶ πρὸς τὴν ἀγαθὴν προσδράμωμεν οἱ νήπιοι μητέρα...» (Παιδαγ. 3,12, πρβλ. καὶ 1,5, BEI 7, 89. 231).

1. Πρβλ. Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορ. ἐκκλ., PG 98, 384/5: «Ἐκκλησία ἐστὶ ναὸς Θεοῦ, τέμενος ἅγιον, οἶκος προσευχῆς, συνάθροισις λαοῦ, σῶμα Χριστοῦ, ὄνομα αὐτοῦ, νόμφη Χριστοῦ, ἐκκαλουμένη πρὸς μετάνοιαν καὶ πρὸς εὐχὴν τοῦς λαοῦς· τῷ ὕδατι τοῦ ἁγίου βαπτίσματος αὐτοῦ καθαρισθεῖσα καὶ τῷ αἵματι αὐτοῦ τῷ τιμίῳ ἔρραντισμένη, καὶ νυμφικῶς ἐστολισμένη, καὶ τῷ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μύρω σφραγισμένη... "Ἄλλως· Ἐκκλησία ἐστὶν ἐπίγειος οὐρανός, ἐν ἣ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ, ἀντιτυποῦσα τὴν σταύρωσιν καὶ τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἀνάστασιν Χριστοῦ, δεδοξασμένη ὑπὲρ τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μωσέως, ἐν πατριάρχεις προτυπωθεῖσα, ἐν ἀποστόλοις θεμελιωθεῖσα, ἐν ἣ τὸ ἱερατικόν καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, ἐν προφήταις προκηρυχθεῖσα, ἐν ἱεράρχαις κατακοσμηθεῖσα, καὶ ἐν μάρτυσι τελειωθεῖσα, καὶ ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτῶν λειψάνοις ἐνθρονισθεῖσα. "Ἄλλως· Ἐκκλησία ἐστὶν οἶκος θεϊκός, ἐνθα ἡ μυστικὴ ζωοθυσία γέγονε, καὶ τὰ ἔνδον τοῦ ἱερατείου, καὶ ἅγιον σπήλαιον· ἐνθα ὁ τάφος καὶ ἡ τράπεζα ἡ ψυχοτρόφος καὶ ζωοποιός· καὶ ἐν αὐτῇ μαργαρίται, τὰ θεῖα δόγματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ».

2. Γενικῶς πρβλ. καὶ P. M i n e a r, Images of the Church in the New Testament, Philadelphia 1960. J. R. N e l s o n, Many Images of the one Church, ἐν «Ecum. Review» 9 (1956/7). K. R a h n e r, Zur Theologie des Symbols. Schriften zur Theologie IV (ed. 3), Einsiedeln 1962. H. R a h n e r, Symbole der Kirche, ἐνθ' ἂν. σ. 8: «Die Bilderwelt der Symbole der Kirche, die uns die Theologie der ersten tausend Jahre aufbewahrt hat, könnte unser dogmatisch doch wohl auf weite Strecken hin steril gewordenen Denken von der Kirche wieder neu gestalten». Πρβλ. καὶ E. M e r s c h, Le corps mystique du Christ, I, σ. 143 ἐξ.

Ἱεροσολύμοις, Κορίνθῳ, Θεσσαλονίκη κ.ο.κ. Ἐκκλησίαν, ὡς καὶ εἰς τὴν κατὰ τὴν οἰκουμένην Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Τὸ αὐτὸ διαπιστοῦται καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Πατράσι τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπάσῃ τῇ Ἱερᾷ Παραδόσει αὐτῆς. Πράγματι, ὑπάρχει μία καὶ μόνον μία Ἐκκλησία, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἀδιασπᾶστως συνηνωμένων στοιχείων: τοῦ θείου καὶ πνευματικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ καὶ ὁράτου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἀνθρωπείου καὶ ὕλικου καὶ ἐξωτερικοῦ καὶ ὄρατου, καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον ἐν τῷ Θεανθρώπῳ ἠνώθησαν ἀσυγχύτως ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις. Καθὼς δῆλα δὴ ὁ Θεάνθρωπος ἔχει, κατὰ τὸ Χαλκηδόνιον δόγμα, ἠνωμένας «ἀσυγχύτως καὶ ἀδιαιρέτως» τὴν θείαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι θεανθρωπίνης ἢ θεανδρικῆς δομῆς¹. Ἐπομένως εἶναι αὕτη τοῦτο μὲν ὄρατος, κατὰ τὸ θεῖον στοιχεῖον αὐτῆς, ὁμοιάζουσα τῷ ἀναστάντι Χριστῷ καὶ ἐμψυχουμένη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τοῦτο δὲ ὄρατῆ, κατὰ τὸ ἀνθρώπειον στοιχεῖον αὐτῆς, ὁμοιάζουσα τῷ ἐνανθρωπήσαντι Χριστῷ. Ἡ πρὸς τὸν Χριστὸν ἀναλογία αὕτη τῆς Ἐκκλησίας ἐκφράζεται ἐν Α' Ἰωάν. 1,1-3: «Ὁ ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ὃ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐώρακαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, περὶ τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς, —καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη, καὶ ἐώρακαμεν καὶ μαρτυροῦμεν καὶ ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἣτις ἦν πρὸς τὸν Πατέρα καὶ ἐφανερώθη ἡμῖν... Καὶ ἡ κοινωνία δὲ ἡ ἡμετέρα μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ταῦτα δὲ νοοῦνται ὡς ἀναφερόμενα εἰς τε τὸν Χριστὸν καὶ εἰς τὸ σῶμα αὐτοῦ, «ὃ ἐστὶν ἡ Ἐκκλησία». Πέραν τούτου, ὅπως ἐν τῷ ζῶντι ὀργανισμῷ δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τοῦ σώματος, τὸ πνευματικὸν καὶ ὄρατον ἀπὸ τοῦ ὕλικου καὶ ὄρατου στοιχείου,

1. Διὰ τοῦτο, «comme l' Incarnation du Verbe elle (Ἐκκλησία) aussi était un événement historique, bien que mystérieux et accessible seulement à la foi. Le mystère de l' Eglise a une structure bien antinomique, comme le mystère du Christ: l' antinomie implicite du dogme de Chalcédoine. Deux réalités, divine et humaine, sans fusion, mais dans une unité indivisible et parfaite. On doit les distinguer avec soin, mais on n' ose jamais les séparer». (G. Florovsky, Le corps du Christ vivant, ἐνθ' ἄν. σ. 13).

τοιουτοτρόπως καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ τὸ θεῖον καὶ πνευματικὸν καὶ ἀόρατον στοιχεῖον ἀπὸ τοῦ ἀνθρωπίου καὶ ὕλικου καὶ ὄρατου, ὅπερ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐκδήλωσις τοῦ πρώτου καὶ τὸ ἀναγκαῖον ὄργανον διὰ τὰς σωτηριώδεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ ταῦτα ἡ ὄρατὴ ὄψις τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, ἐκδήλωσις τῆς θεανθρωπίνης φύσεως αὐτῆς. Ἐντεῦθεν τὰ μέλη τῆς ὄρατῆς Ἐκκλησίας ἀνήκουσιν ἅμα καὶ εἰς τὴν ἀόρατον Ἐκκλησίαν καὶ ἀποτελοῦσιν ἐν Χριστῷ μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων μίαν κοινωνίαν, μίαν Ἐκκλησίαν¹, ὡς μέλη καὶ πολῖται τῆς μιᾶς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς μέλη τοῦ ἑνὸς καὶ ἀδιαιρέτου σώματος αὐτοῦ. Διὰ ταῦτα, ὡς πιστοῦται καὶ ἱστορικοδογματικῶς, οἱ ἀρχαῖοι Πατέρες καὶ πάντες οἱ χριστιανοὶ δὲν διέκρινον τὴν Ἐκκλησίαν εἰς ἀόρατον καὶ ὄρατὴν ἢ εἰς ἰδανικὴν καὶ ἐμπειρικὴν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐξεδέχοντο αὐτὴν ὡς ἑνιαῖον λαὸν τοῦ Θεοῦ, ὡς ζῶν τέλειον σῶμα, πρεσβεῦον τὴν αὐτὴν πίστιν, κοινωνοῦν τῶν αὐτῶν μυστηρίων καὶ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν, ἐπεκτεινόμενον δὲ καὶ περιλαμβάνον καὶ τὸ ἐν οὐρανοῖς θριαμβεῦον τμήμα αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἔνθεν μὲν ἀόρατος, κατὰ τὴν ὑπερβατικὴν πλευρὰν αὐτῆς, ὡς θεῖον, πνευματικὸν καὶ μυστικὸν σῶμα, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἢ ὡς ἡ οὐράνιος Ἱερουσαλήμ, ἔνθεν δὲ θεοσύστατος κοινωνία ἀνθρώπων περιγραπτὴ καὶ ἐμπειρικὴ καὶ ὄρατὴ καὶ ἱστορικὴ, κατὰ τὴν ἐπίγειον πλευρὰν αὐτῆς, χωρὶς βεβαίως ἢ τελευταία νὰ ἐξισοῦται πρὸς τὴν πρώτην. Εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ἑνιαῖος καὶ ἀδιαιρέτος θεανθρώπινος ὀργανισμὸς, κοι-

1. Πρβλ. καὶ τροπάριον α' ἤχου Παρασκευῆς πρωΐ: «Διὰ τοῦ σταυροῦ σου, Χριστέ, μία ποιμνὴ γέγονεν ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων καὶ μία Ἐκκλησία» (Παρακλητικὴ, ἤτοι Ὁκτώηχος ἡ μεγάλη, σ. 48). Ὁμοίως βλέπ. καὶ Ἀκολουθίαν τῶν Ἀρχαγγέλων, κανὼν, φῶδὴ θ': «Σὲ τὸν ἀρρήτως ἐνώσαντα τοῖς ἐπουρανοῖς, Χριστέ, τὰ ἐπίγεια, καὶ μίαν Ἐκκλησίαν ἀποτελέσαντα, ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων» (Μηναῖον Νοεμβρίου, σ. 56). Ἀνάγκη νὰ διευκρινισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι αἱ ἐκ τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας παραθέσεις ἐν δογματικαῖς μελέταις ἐπιβάλλονται πρῶτον μὲν διότι ἐκφράζουσι καὶ μαρτυροῦσι τὴν διὰ τῶν αἰώνων ἐπαναλαμβανομένην ἀδιακόπως καὶ πιστευομένην διδασκαλίαν τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, τῆς ἐτέρας τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς πίστεως πηγῆς, μετὰ τὴν τῆς ἁγίας Γραφῆς, δεύτερον δὲ διότι, κατὰ τὸ «lex orandi, lex credendi», ἡ Ἐκκλησία βεβαίως πιστεύει ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον διὰ τῆς προσευχῆς ἐκφράζει (das gebetete Dogma).

νωνία θεανθρωπίνη, ἥτις ἐνῶ εἶναι εἰσέτι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, οὐχ ἤττον «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» καὶ τοῦ αἰῶνος τούτου, ἀλλ' ἀνήκει ἅμα καὶ εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα, οὔσα ὑπερβατικὴ ἅμα καὶ ἱστορικὴ πραγματικότης, ἀόρατος ἅμα καὶ ὄρατῆ¹, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύναται νὰ γίνεταί ἀπλῆ τις λογικὴ διάκρισις μόνον ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἀναλύσει, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ πραγματικὴ διαίρεσις καὶ χωρισμὸς αὐτῶν². Ἄλλ' ἡ ἀπλῆ αὕτη λογικὴ διάκρισις δὲν ἐπιτρέπεται βεβαίως νὰ νοῆται ὡς ἀναφερομένη εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν τῆς ἀδιαιρέτου καθ' ἑαυτὴν Ἐκκλησίας³.

Πράγματι κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐπιδέχεται διαίρεσιν, ἀλλὰ μόνον ἀπλῆν τινα διάκρισιν εἰς ἀόρατον καὶ ὄρατὴν,

1. Ἐπομένως ὀρθῶς ὁ Χ. Ἀνδροῦτσος, μν.ξ. σ. 260, ἀπορρίπτει τὴν ἀντίληψιν τῶν θεωρούντων τὴν Ἐκκλησίαν μόνον ὡς «κοινωνίαν τῶν πιστῶν, τῶν ἁγίων, τῶν προωρισμένων, τῶν ἀπανταχοῦ ὀρθοδόξως πιστευόντων, ἐνὶ λόγῳ ὡς κοινωνίαν ἀόρατον μετ' ἀπορρίψεως ἢ ὑποτιμῆσεως τοῦ ὄρατου αὐτῆς ὀργανισμοῦ». Πρβλ. καὶ Πενταπόλεως Νεκταρίου Κεφαλαῖ, Μελέται δύο: Α' περὶ τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, Β' περὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως. Ἀθήναι 1913, σελ. 21 ἐξ. Βλέπ. καὶ H. Leitz, Una sancta—eine heilige Kirche. Ein evangelisches Wort über das Wesen der Kirche, die Oekumenische und die Una—Sancta Bewegung. Marburg 1960, σ. 9: «Die sogenannte «unsichtbare» Kirche ist eine Fiktion, die nicht dem Denken des Neuen Testaments entstammt. Sie ist eine Verlegenheitstheorie, dazu bestimmt, die beschämende Realität der uneinigen, unheiligen, unumfassenden, unapostolischen Kirche der Spätzeit zu entschuldigen. Sowenig wie es unsichtbare Christen gibt, sowenig gibt es eine unsichtbare Kirche».

2. Πρβλ. καὶ G. Weigel, ἐνθ' ἄν., σ. 186: «Although the distinction between the visible and invisible Church can be understood in a good sense, yet radically it is a poor distinction. There are not two Churches but only one. That the Church has two facets which are distinct is true: but the facets, though distinct, are not separated... There is within the Church which is most visible and invisible vitality which somehow manifests itself even in that which is visible».

3. Ὡς ὀρθῶς διεπίστωσε καὶ ὁ Dom Pierre Dumont, «pour l'Orthodoxie, l' Eglise est une société divino-humaine, dans laquelle, quoique susceptibles d'être logiquement distingués, les éléments divins et humains, invisibles et visibles, surnaturels et empiriques, sont inséparables. L' Eglise est le lieu où se rejoignent le ciel et la terre, où les anges descendent sur la terre et où les hommes montent au ciel. Elle est l' unité mystique de tous les croyants, passés, présents et futurs, et non pas seulement le groupement accidentel d' hommes qui, à telle époque, déclarent adhérer à la vérité révélée; elle domine les temps». (P. Dumont, F. Mercenier, C. Lialine, Qu' est-ce que l' Orthodoxie? Vues catholiques, Bruxelles 1944, σ. 142).

ἔνεκα τοῦ θειοανθρωπέιου χαρακτῆρος αὐτῆς, καὶ μόνον ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ παροῦσα ἱστορικὴ τοῦ κόσμου σκηνή. Καὶ εἶναι μὲν ἀόρατος ἡ Ἐκκλησία, διότι ἀόρατος εἶναι ἡ κεφαλὴ αὐτῆς, ὁ Κύριος, καὶ τὸ πληροῦν αὐτὴν καὶ τοῖς πιστεύουσι μέλεσιν αὐτῆς χορηγούμενον Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ γενικῶς ἡ ἐνδοτέρα θεανθρωπίνη φύσις αὐτῆς καὶ ἡ μυστικὴ ἔνωσις τῶν πιστῶν μετὰ τῆς θείας Κεφαλῆς αὐτῆς, ἀόρατος προσέτι εἶναι καὶ ἡ ἐν αὐτῇ δικαιοῦσα καὶ ἀγιάζουσα καὶ σφύζουσα θεία χάρις, περιλαμβάνει δὲ καὶ τὸ ἀόρατον τῶν τετελειωμένων τμήμα τῆς ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησίας, καὶ οὕτως ἐξ ἀμφοτέρων, οὐρανόθεν τε καὶ ἐπιγείου τμήματος, συναποτελεῖται τὸ μυστικὸν καὶ ἀόρατον σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἐντεῦθεν ἡ Ἐκκλησία εἶναι μία πνευματικὴ ἐνότης, ὡς ἐκ τῆς μιᾶς θείας Κεφαλῆς αὐτῆς καὶ τοῦ κατευθύνοντος αὐτὴν εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν ἐνὸς Ἁγίου Πνεύματος. Ἐξ ἐτέρου δ' ὅμως ἡ Ἐκκλησία, ὡς θεμελιωθεῖσα ἐπὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ὄλης ἐν τῷ κόσμῳ ἀπολυτρωτικῆς δράσεως τοῦ Σωτῆρος, καὶ εἶτα ὡς στρατευομένη ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων ἀπεργαζομένη, εἶναι συνάμα καὶ ὄρατὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ περιγραφτὴ, διότι ἐπιτελεῖ τὸ σωτηριῶδες ἔργον τῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, δι' ἀνθρώπων καὶ δι' ἀνθρωπίνων μέσων¹, μεταδίδουσα διὰ τῶν μυστηρίων

1. Τὸ ἐπίγειον καὶ ὄρατον τμήμα τῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποιεῖ πρὸς διδασκαλίαν καὶ σωτηρίαν τῶν πιστῶν καὶ ὄρατὰ καὶ γενικῶς αἰσθητὰ μέσα, οἷα τὸ κήρυγμα καὶ τὰ μυστήρια, καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸ βάπτισμα, τὸ χρίσμα, τὴν θείαν εὐχαριστίαν καὶ τὴν ἱερωσύνην, δι' ὧν συνάπτεται καὶ συμπλέκεται τὸ ὄρατον μετὰ τοῦ ἀόρατου, τὰ ζῶντα μέλη μετὰ τῆς ἀόρατου θείας Κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο ἄλλωστε ἐπιβάλλεται καὶ ὑπὸ τῆς διπλῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις εἶναι «διπλοῦν ζῶον, ἐκ δύο συγκείμενος οὐσιῶν, τῆς μὲν νοητῆς, τῆς δὲ αἰσθητῆς, ψυχῆς λέγω καὶ σώματος» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς ἀσαφ. τῆς Παλαιᾶς... ὁμιλ. 2,5, PG 56, 182). Ἀκριβῶς διὰ τοῦτο «οὐδὲν αἰσθητὸν παρέδωκεν ἡμῖν ὁ Χριστός, ἀλλ' ἐν αἰσθητοῖς μὲν πράγμασι, πάντα δὲ νοητά. Οὕτω καὶ ἐν τῷ βαπτίσματι, δι' αἰσθητοῦ μὲν πράγματος γίνεται τοῦ ὕδατος τὸ δῶρον, νοητὸν δὲ τὸ ἀποτελούμενον, ἡ γέννησις καὶ ἡ ἀνακαινισις. Εἰ μὲν γὰρ ἀσώματος ἦς, γυμνά αὐτά σοι τὰ ἀσώματα παρέδωκε δῶρα· ἐπειδὴ δὲ σώματι συμπλέκεται ἡ ψυχὴ, ἐν αἰσθητοῖς τὰ νοητά σοι παραδίδωσιν» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθ. ὁμιλ. 82,4, PG 58, 743). Πάντως τὸ «ὄρατον» τῆς Ἐκκλησίας περιορίζεται παρὰ τοῖς Ὀρθόδοξοις, «*grenzt man sich gegen die römisch - katholische «Verweltlichung und Materialisierung der Kirche» ab. «Was die grobmaterialistische Auffassung des Sehens betrifft, so soll sie durchaus keinen Raum in der orthodox—christlichen Theologie haben, denn der natürliche Mensch vernimmt nichts vom Geiste Gottes (I. Kor. 2,14)»*, schreibt Akwilonow. Nur

καὶ δι' αἰσθητῶν σημείων τὴν θείαν χάριν καὶ κηρύττουσα τὸν θεῖον λόγον, κέκμηται δὲ λατρείαν καὶ ἐξωτερικὴν ὀργάνωσιν, ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, τὴν ποιμαίνουσαν Ἱεραρχίαν καὶ τοὺς ποιμαυνομένους πιστούς. Ὡς τοιαύτη ὁρατὴ κοινωνία τῶν πιστῶν παρουσιάζεται ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ, καὶ δὴ ἀπὸ τῆς Πεντηκοστῆς ἤδη ἐνεφανίσθη ὡς ὁ νέος Ἰσραήλ, ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ «προσκαρτερῶν τῇ διδαχῇ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ, τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς» (Πράξ. 2,42), οὕτω δ' ἤρξατο ὀργανουμένη βαθμηδὸν ἡ πρώτη χριστιανικὴ τοπικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων, καθ' ἃ ἱστοροῦσιν αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἡ οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία. Κατὰ ταῦτα ἡ ἱεραρχικῶς ὀργανωμένη κοινότης τῶν πιστῶν καὶ τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁρατὴ σύναξις τῶν πιστευόντων ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ καὶ ἡ μυστικὴ κοινωνία αὐτῶν μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ μετ' ἀλλήλων, ἡ ἐπίγειος καὶ ἡ οὐράνιος Ἐκκλησία, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διαιρῶνται καὶ διακρίνωνται ἀπ' ἀλλήλων, καθ' ὅσον ἀποτελοῦσι μίαν καὶ μόνην Ἐκκλησίαν, ἣτις συμφύεται καὶ συναποτελεῖται ἐξ ἀνθρωπίνων καὶ θείων στοιχείων. Τὸ γενικὸν λοιπὸν τῶν εἰρημένων συμπέρασμα εἶναι, ὅτι δὲν ὑπάρχουσι δύο Ἐκκλησίαι, ἡ μίᾳ ὁρατὴ καὶ ἡ ἄλλη ἀόρατος, οὐδ' εἶναι ἡ ὁρατὴ καὶ ἐπίγειος καὶ («ὕλική») Ἐκκλησία ἀπείκασμα καὶ ἀντίτυπον τῆς ἀοράτου καὶ οὐρανίου καὶ «πνευματικῆς», ἐν πλατωνικῇ ἐννοίᾳ, ἀλλ' ὑπάρχει μίᾳ καὶ μοναδικῇ Ἐκκλησίᾳ, ὁρατὴ ἅμα καὶ ἀόρατος, καὶ δὴ ἐν ὁρατῷ ἀόρατος, ἣτις

für Augen, die durch den Heiligen Geist aufgetan sind, soll die Kirche als sichtbar gelten. Fleisch und Blut war nicht imstande, Christus in Jesus zu entdecken — wohl aber die, denen der Vater im Himmel es offenbarte». (E. A k w i l o n o w, 'Ἡ Ἐκκλησία, Πετρούπολις 1894, σ. 153, (ρωσιστί), παρὰ H. S c h u l t z, Der Kirchenbegriff der Orthodoxen Kirche, ἐν «Zeitschrift für systematische Theologie» 17 (1940)407). Ἐξ ἄλλης ἐπόψεως παρετήρησεν, ὡς εἶδομεν, καὶ ὁ E. L a n n e, ὅτι «bei ihnen (παρὰ τοῖς Ὁρθοδόξοις) herrscht der mystische Aspekt im strengen Sinn vor, d.h. der sakramentale, in unmittelbarer Verbindung mit der Lehre von der Inkarnation. Bei uns (παρὰ τοῖς Ῥωμαιοκαθολικοῖς) hingegen scheint alles, mit Recht oder Unrecht, im juristischen Aspekt aufzugipfeln, der schliesslich die ganze Art und Weise, wie wir die Lehre von der Kirche erfassen, bestimmt», ὑπερτονιζομένης τῆς ὁρατῆς ὕψεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς Institutio. (Die Kirche als Mysterium und Institution in der Orthodoxen Theologie, ἐν Mysterium Kirche in der Sicht der theologischen Disziplinen, Salzburg 1962, σ. 923).

εἶναι καὶ ἡ πιστευομένη Ἐκκλησία τοῦ ἱεροῦ συμβόλου τῆς πίστεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διακρίνωμεν ὀξέως καὶ νὰ διαχωρίζωμεν τὰ δύο στοιχεῖα τῆς Ἐκκλησίας, ὄρατον καὶ ἀόρατον, διότι ἀμφοτέρωτα ταῦτα ἀποτελοῦσι δύο ὄψεις τῆς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς, ὄρατῆς ἅμα καὶ ἀοράτου, Ἐκκλησίας. Καθ' ὅσον τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα αὐτῆς: ἀόρατον καὶ ὄρατον, ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν, θεῖον καὶ ἀνθρώπινον, ὑπερφυσικὸν καὶ ἐμπειρικὸν-ἱστορικόν, πνευματικὸν καὶ ὕλικόν, εἶναι ἀδιαίρετα καὶ ἀχώριστα καὶ ἀδιάσπαστα ἀπ' ἀλλήλων, μαρτυροῦντα τὴν ἐνιαίαν οὐσίαν αὐτῆς ὡς μυστηρίου καὶ ὡς κιβωτοῦ τῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν μελῶν αὐτῆς, τῶν ἠνωμένων μυστικῶς καὶ συσσωματωμένων μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἐξαίρηται ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις ἢ πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ὄρατῆς κοινωνίας, δεόν νὰ νοῆται αὕτη ὡς ἀναποσπᾶστος συνηνωμένη μετὰ τῆς ἐσωτερικῆς, τῆς ὁποίας ἀκριβῶς ἀποτελεῖ ἐξωτερικὴν ἐκδήλωσιν. Τούτων οὕτως ἐχόντων ὀρθῶς παρατηρήθη, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι μόνον ἀόρατος, ἀλλὰ συνάμα καὶ ὄρατῆ, οὔτε πάλιν ὄρατῆ μόνον εἶναι, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἀόρατος· καὶ ἐν μὲν τῇ ιδιότητι αὐτῆς ὡς ἀοράτου ἔγκειται ὁ θεῖος αὐτῆς χαρακτήρ, ἐν δὲ τῇ ιδιότητι αὐτῆς ὡς ὄρατῆς ἔγκειται ὁ ἀνθρώπινος αὐτῆς χαρακτήρ, καὶ ἐν τῇ ἐνώσει ἀμφοτέρων τούτων ἔγκειται ὁ θεανθρώπινος χαρακτήρ αὐτῆς¹. Οἱ δὲ ἀπανταχοῦ

1. Van Oosterzee, Christian Dogmatics. Translation Waston-Evans. London 1881, σ. 705. Πρβλ. καὶ H. K ü n g, Die Kirche, σ. 52: «Die wirkliche Kirche ist die im Sichtbaren geglaubte und so im Sichtbaren unsichtbare Kirche. Ihre Sichtbarkeit ist also von ganz besonderer Art: sie hat ihre ebenso wesentliche unsichtbare Innenseite. Das im Unverhüllten Entscheidende ist verhüllt. Der Kirche Sichtbares lebt vom Unsichtbaren, ist geprägt, durchformt, beherrscht vom unsichtbaren. Die Kirche ist also wesentlich mehr, als was sie sichtbar ist: nicht nur irgendein Volk oder Volkchen, sondern ein auserwähltes Volk; nicht irgendein Leib, sondern ein geheimnisvoller Leib; nicht ein irgendein Bau, sondern ein geistiger Bau...». Ὁμοίως καὶ ὁ E. B r u n n e r, Dogmatik, Zürich-Stuttgart 1960, τ. III, σ. 45. Σχετικῶς γράφει καὶ ὁ H. S c h u l t z, ἐνθ' ἀν., σ. 405 καὶ 408, ὅτι παρὰ τοῖς Ὁρθοδόξοις «in dieser Frage versucht man sich sowohl gegen den protestantischen als auch gegen den katholischen Standpunkt abzugrenzen und die rechte Mitte zwischen zwei Einseitigkeiten zu finden... So betont die Orthodoxie in Übereinstimmung mit dem Chalcedonense gegen den Protestantismus die Einheit zwischen Sichtbarkeit und Unsichtbarkeit und gegen Rom die Unterschiedenheit derselben».

τῆς γῆς ἄγιοι καὶ ἐκλεκτοί, ἐφ' ὅσον ζῶσιν ἐπὶ τῆς γῆς, εἶναι ὁρατὰ μέλη τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας, μὴ ἀποτελοῦντα ἰδίαν τινά, καθ' αὐτὸ ἀόρατον Ἐκκλησίαν, κεχωρισμένην τῆς λεγομένης ὁρατῆς, ἀλλ' ἀποτελοῦσιν ἀναπόσπαστον τμήμα τῆς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας. Εἰδικώτερον τὸ μὲν ἀόρατον καὶ θεῖον στοιχεῖον καὶ γενικῶς ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τῆς Ἐκκλησίας συνιστῶσι τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, παρατείνοντος τὴν ἐνανθρώπησιν καὶ παραμονὴν του καὶ συνεχίζοντος τὸ ἀπολυτρωτικὸν του ἔργον διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῷ κόσμῳ «πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ. 28,20), τὸ δὲ ὁρατὸν στοιχεῖον καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς Ἐκκλησίας συνιστῶσι τὸ ἐπίγειον τμήμα αὐτῆς, τὸ παρουσιαζόμενον ὡς κοινωνία τῶν ὀρθοδόξως πιστευόντων εἰς τὸν Χριστὸν ὡς Θεὸν καὶ Σωτῆρα τοῦ κόσμου ἀνθρώπων, τῶν ἠνωμένων ὀργανικῶς διὰ τῆς αὐτῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τῶν αὐτῶν μυστηρίων εἰς τὸ ἐν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, διακρινομένων δὲ εἰς τὸν διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης καθοσιούμενον κλῆρον καὶ εἰς τὸν λαόν, καὶ κυβερνωμένων ὁρατῶς μὲν ὑπὸ τοῦ πρώτου, καὶ πρὸ πάντων τῶν ἐπισκόπων, ἀοράτως δὲ ὑπὸ τῆς θείας Κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ μόνου ἀρχηγοῦ καὶ κυβερνήτου αὐτῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς προεῖρηται¹. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἐπίγειος ὁρατὴ αὕτη Ἐκκλησία εἶναι τὸ θεοβούλητον καὶ θεόσδοτον ὄργανον καὶ κέντρον τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ τῆς ἐπανένωσης παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους μετὰ τοῦ Θεοῦ. Τούτων οὕτως ἐχόντων οἱ Ὁρθόδοξοι ἔκπαλαι πιστεύουσι σταθερῶς εἰς τὴν ἀδιαίρετον καὶ οὐσιαστικὴν καὶ ὀργανικὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας κατ' ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις αὐτῆς, ὁρατὴν τε καὶ ἀόρατον, καθὼς ἀκριβῶς πιστεύουσι καὶ εἰς τὴν ἀδιαίρετον καὶ ἀχώριστον ἐνότητα τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Θεανθρώπῳ, ὅστις δυνάμει τῆς τοιαύτης ἐνότητος εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ θεανθρωπίνου ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας².

1. «Mais, pour rester dans la pensée orthodoxe, il ne faut pas l' envisager avant tout comme un système hiérarchique; c'est plutôt une agglomération des croyants en Jésus-Christ, cet ensemble, sans distinction absolue entre gouvernants et gouvernés, enseignants et enseignés, jouit des prérogatives, fruits de la mission si haute laissée par le Seigneur» (P. D u m o n t, ἔθ' ἄν., σ. 144).

2. Πρβλ. καὶ S. Z a n k o w, Das Orthodoxe Christentum des Ostens, Berlin 1928,

στ'. "Ἀγιοὶ καὶ ἁμαρτωλοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τέλος ἐκ πάντων τῶν προειρημένων συνάγεται, ὅτι ἡ ὄρατὴ Ἐκκλησία περιλαμβάνει μεταξύ τῶν μελῶν τῆς εὐσεβεῖς τε καὶ ἀσεβεῖς, ἀγαθοὺς καὶ ἁμαρτωλοὺς, καθ' ὅσον ἀκριβῶς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας μεταβάλλονται οἱ ἄνθρωποι μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐξ ἁμαρτωλῶν εἰς ἀγαθοὺς καὶ ἁγίους. Ἐκ τῶν τελευταίων ἄλλοι μὲν εἶναι ἅγιοι καὶ κατὰ τὴν πίστιν καὶ κατὰ τὸν βίον, ἄλλοι δὲ διακρίνονται μᾶλλον κατὰ τὴν πίστιν, ὄντες «κλητοὶ ἅγιοι» (Ρωμ. 1,7) καὶ ἀφωρισμένοι τῷ Θεῷ, ὅτε ἀποκτῶσι βεβαίως καὶ τὸ ἕτερον στοιχεῖον. Ἀλλὰ περὶ τῶν ἁγίων μελῶν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐγένετο λόγος ἐν τοῖς προηγουμένοις. Αὐτονόητον ὅμως ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συνυπάρχουσι καὶ ἁμαρτωλοὶ καὶ «κα-

σ.71. Φαίνεται ὅτι πρὸς τὴν ὡς ἄνω ὀρθόδοξον κατεύθυνσιν συγκλίνει καὶ ἡ σύγχρονος ἑτεροδοξος Ἐκκλησιολογία, ἥτοι ἐνθεν μὲν ἡ ὑπερτονίσασα ἐν τῷ παρελθόντι τὸν ὄρατὸν καὶ ἀνθρώπινον χαρακτῆρα τῆς Ἐκκλησίας ὡς καθιδρύματος (Institutio ἢ Rechtskirche) Ῥωμαιοκαθολικῆ Ἐκκλησιολογία, (περὶ οὗ βλ. ἐπ' ἐσχάτων H. K ü n g, Wahrhaftigkeit die Zukunft der Kirche, 6 Aufl., Freiburg 1968, σ. 120 ἐξ.), ἐνθεν δὲ ἡ τὸν ἀόρατον καὶ θεῖον χαρακτῆρα αὐτῆς ὑπερτονίσασα Προτεσταντικῆ Ἐκκλησιολογία. Πράγματι φαίνεται «das sich die Fronten in den letzten Jahrzehnten auf beiden Seiten erheblich gelockert haben, dass man hüben und drüben unter Besinnung auf die Schrift die extremen Positionen weithin aufgegeben hat... Meist bemühte man sich auf katholischer Seite ohne Bevorzugung einer Seite die untrennbare Zusammengehörigkeit von «sichtbarer» und «unsichtbarer» Kirche darzulegen (Feckes, Münzhuber, Bouyer, Koster, Warnach, Feuerer, Mörsdorf, de Lubac u.a.)». Ὁμοίως καὶ μεταξύ τῶν διαμαρτυρομένων θεολόγων «bemüht man sich, von der Schrift (Wendland, Mundle, Kattenbusch u.a.) und vom Bekenntnis (Schlink, Münter) her die Einheit von «sichtbarer» und «unsichtbarer» Kirche wiederzugewinnen. K. B a r t h hatte bereits 1927 betont, «dass auch nach protestantischer Lehre die unsichtbare und die sichtbare Kirche eine und dieselbe ist, nicht zwei Spezies eines genus, sondern zwei Prädikate desselben Subjekts» und diese Erkenntnis auch später immer wieder unterstrichen, etwa wenn er erklärt: diese ganze Unterscheidung sei dem Neuen Testament fremd, «weil die Kirche Jesu Christi nach dem Neuen Testament auch in dieser Hinsicht nur eine ist: unsichtbar nach der Gnade des Wortes und des Heiligen Geistes, durch das sie und ihre Glieder als solche begründet, getragen, regiert und erhalten sind, aber zeichenhaft sichtbar in der Menge der sich zu ihr Bekenntenden, sichtbar als Gemeinde und gemeindliches Amt, sichtbar als Dienst am Wort und Sakrament». Ähnlich haben sich viele andere Theologen (Schlink, H. E. Weber, Kinder, Drobnitzky, von Campenhausen, Tomkins u.a.) und Kirchenjuristen (Liermann, Erik Wolf, Friedrich u.a.) geäußert, so dass man in diesem Punkte wohl von einem consensus der gesamten evangelischen Ekklesiology sprechen kann». (U. V a l e s k e, μν. ξ. I, 65-66).

κῶς ἔχοντες», οὔτινες μεγαλυτέραν «χρείαν ἔχουσιν ἰατροῦ», ἢ μᾶλλον ἔχουσιν ἀπόλυτον ἀνάγκην τῆς τεταμειυμένης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χάριτος καὶ σωτηρίας, δι' ἧς καὶ ὁ Σωτὴρ «οὐκ ἐλήλυθε καλέσαι δικαίους, ἀλλ' ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν» (Λουκ. 5,31-32), καὶ πρὸς τοῦτο συνανεστρέφето καὶ «μετὰ τελωνῶν καὶ ἁμαρτωλῶν» (Μάρκ. 2,15 ἐξ. Ματθ. 9,11 ἐξ. 11,19). Ἐν τῇ πραγματικότητι, ὅπως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσιν εἰς ὑγιᾶς ἀνθρώπινον σῶμα καὶ τινα ἀσθενῆ κύτταρα ἢ εἰς θάλλον δένδρον καχεκτικοί τινες κλάδοι, οὕτω καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἶναι δυνατὸν νὰ συνυπάρχωσι μετὰ τῶν ὑγιῶν καὶ μὴ ὑγιαίνοντα ἠθικῶς μέλη, δυνάμενα ὅμως νὰ θεραπευθῶσι διὰ τῆς ὑπὸ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας χορηγουμένης αὐτοῖς ἁγιαζούσης χάριτος ἐν τοῖς μυστηρίοις, καὶ μάλιστα τοῖς τῆς μετανοίας καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὡστε οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐξακολουθοῦσι νὰ εἶναι μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουσιν ἀπολέσει τὴν ἑαυτῶν πίστιν καὶ περιπέσει εἰς θανασίμους ἁμαρτίας¹, τοῦναντίον δὲ ἔχουσι πάντοτε τὴν δυνατότητα τῆς μετανοίας².

Ὅτι πράγματι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην συγκαταλέγονται μετὰξὺ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἁμαρτωλοί, ὁ μὲν Κύριος ἐδίδαξε παραστατικῶς διὰ τῶν παραβολῶν τῶν ζιζανίων (Ματθ. 13,24-30, πρβλ. καὶ 3,12), τῆς ἄλωνος (Ματθ. 3,12), τῆς σαγήνης (Ματθ. 13,47-48) καὶ τοῦ γάμου τοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως (Ματθ. 22,2-14), βεβαιώσας ἅμα ἀλλαχοῦ ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπάρχουσιν ἀγαθοὶ καὶ πονηροὶ δοῦλοι (Ματθ. 18,23 ἐξ., 25,14 ἐξ.), ἢ πρόβατα καὶ ἐρίφια (Ματθ. 25,32 ἐξ.)· γενικῶς πάντες οἱ χριστιανοὶ ἁμαρτά-

1. Πρβλ. K. R a h n e r, Die Sünde in der Kirche, ἐν G. Barafina (hrsg.), De Ecclesia, Beiträge zur Konstitution «über die Kirche» des Zweiten Vatikanischen Konzils, Freiburg 1966, σ. 346-362. Τ ο ῦ α ὑ τ ο ῦ, Die Kirche der Sünder, Freiburg 1948.

2. Περὶ τοῦ ἀπὸ τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς τεθέντος διὰ τοῦ Ἑρμᾶ καὶ ἀπασχολοῦντος ἔκτοτε τὴν Ἐκκλησίαν προβλήματος τῆς μετανοίας καὶ τοῦ ποιοῦ ἐν τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ὁρατὴν Ἐκκλησίαν, ἔγραψαν μετ' ἄλλων ὁ J. G r o t z, Die Entwicklung des Bussstufenwesens in der vornicänischen Kirche, Freiburg 1955, ὁ K. R a h n e r, Die Busslehre im Hirten des Hermas, ἐν «Zeitschr. f. Kath. Theol.» 1955, σ. 385 ἐξ., ὁ R. J o l y, La doctrine pénitentielle du Pasteur d' Hermas et l' exégèse récente, ἐν RHR 147 (1955) καὶ ἄλλοι.

νουσι, καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ «οὐκ ἔστιν ἄνθρωπος, ὅς ζήσεται καὶ οὐχ ἁμαρτήσῃ»¹, παρήγγειλεν ἡμῖν ὁ Κύριος ἵνα προσευχώμεθα: «ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν» (Ματθ. 6,12). Ὁ δὲ ἀπόστολος Παῦλος κατέκρινε τοὺς ἁμαρτάνοντας καὶ παραβαίνοντας τὸν ἡθικὸν νόμον χριστιανούς (Α΄ Κορ. κεφ. 5 καὶ 6, Α΄ Θεσ. 4,3-7 καὶ ἀλλαχοῦ), παρατηρήσας ὅτι «ἐν μεγάλῃ οἰκίᾳ οὐκ ἔστι μόνον σκευὴ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, ἀλλὰ καὶ ξύλινα καὶ ὀστράκινα, καὶ ἅ μὲν εἰς τιμὴν, ἅ δὲ εἰς ἀτιμίαν» (Β΄ Τιμ. 2,20)². Διὰ τοῦτο ἐγένοντο μέλη τῆς μὲν Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων ὁ Ἀνανίας καὶ ἡ Σάπφειρα (Πράξ. 5,1 ἐξ.), τῆς δὲ Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου ὁ ὑπὸ τοῦ Παύλου ἐξωεκκλησιασθεὶς ἁμαρτωλὸς (Α΄ Κορ. 5,1 ἐξ.). Καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει δὲ τοῦ Ἰωάννου (κεφ. 2-3) ἀποκαλύπτονται καὶ ἐλέγχονται οἱ «κακοὶ» καὶ οἱ «ψευδεῖς ἀπόστολοι» καὶ τὰ κακὰ ἔργα τῶν προεστώτων τῶν Μικρασιατικῶν Ἐκκλησιῶν. «Ὅθεν, «ἐὰν εἴπωμεν, ὅτι ἁμαρτίαν οὐκ ἔχομεν, ἑαυτοὺς πλανῶμεν, καὶ ἡ ἀλήθεια οὐκ ἔστιν ἐν ἡμῖν» (Α΄ Ἰωάν. 1,8). Τέλος καὶ ἐν τῇ Ἱερᾷ Παραδόσει μαρτυρεῖται λαμπρῶς ἡ γενικὴ πίστις, ὅτι ἡ ὁρατὴ καὶ ἐμπειρικὴ Ἐκκλησία σύγκειται ἐκ δικαίων καὶ ἁμαρτωλῶν μέχρι τῆς κατὰ τὸν ἐρχόμενον αἰῶνα πλήρους ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ αὐτῶν, χρησιμοποιοιμένης κατὰ προτίμησιν τῆς παρομοιώσεως τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν κιβωτὸν τοῦ Νῶε, τὴν περιλαβοῦσαν παντοδαπὰ ζῶα³. Ἡ ἀρχαία

1. Εὐχολόγιον τὸ μέγα, σ. 415.

2. Πρβλ. καὶ Ἀναστασίου Σιναΐτου, De divina oeconomia 11, PG 89, 1340.

3. Π.χ. ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Στρωμ. 7,14, ἐπαναλαμβάνων τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, δέχεται, ὅτι ἡ καθ' ἑαυτὴν ἅγια Ἐκκλησία, «τὸ σῶμα τοῦτο τὸ πνευματικόν, τουτέστιν ἡ ἅγια Ἐκκλησία, «οὐ τῇ πορνείᾳ» (Α΄ Κορ. 6,13), οὐδὲ τῇ ἀπὸ τοῦ εὐαγγελίου ἀποστασίᾳ πρὸς τὸν ἐθνικὸν βίον κατ' οὐδένα τρόπον οὐδ' ὀπωστιοῦν οἰκειωτέον». Περιλαμβάνει βεβαίως οὐ μόνον ἀγαθοὺς, ἀλλὰ καὶ ἁμαρτωλοὺς, ἐξ ὧν οἱ τελευταῖοι χαρακτηρίζονται ὡς «σάρκες»: «οἱ τὸ ὄνομα ἐπικεκλημένοι μόνον, βιοῦντες δὲ οὐ κατὰ λόγον, σάρκες εἰσίν», ἐνῶ ἀντιθέτως «ὁ κολλῶμενος τῷ Κυρίῳ ἐν πνεύμᾳ ἐστι» (Α΄ Κορ. 6,17), «πνευματικὸν σῶμα» (Α΄ Κορ. 15,44), τὸ διάφορον τῆς συνόδου γένος» (PG 9,521. BEΠ 8, 287/8). Ἐντεῦθεν ὁ Κλήμης ὁμιλεῖ περὶ μετανοίας τῶν ἁμαρτωλῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐν Στρωμ. 2,13 (PG 8,993 ἐξ. BEΠ 7, 328 ἐξ.), ἀναχωρῶν ἀπὸ τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ Ποιμένους τοῦ Ἑρμᾶ καὶ στηριζόμενος ἐπὶ τῆς συγχρόνου αὐτῶν πράξεως τῆς Ἐκκλησίας. Ὡσαύτως καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, διδάσκων ὅτι ἡ Ἐκκλησία σύγκειται ἐξ ἀγαθῶν καὶ ἁμαρτωλῶν, γράφει, ὅτι «ἡ Ἐκκλησία ἐκ παντοδαπῶν ἐπιτηδευ-

Ἐκκλησία κατὰ τὰς περὶ τοῦ βαπτίσματος τῶν αἱρετικῶν ἔριδας καὶ τοὺς ἀγῶνας αὐτῆς κατὰ τῶν Μοντανιστῶν καὶ τῶν Δονατιστῶν ἐδίδαξεν, ὅτι ἡ ἐπίγειος ὄρατὴ Ἐκκλησία, ὡς κοινωνία τῶν βεβαπτισμένων πιστῶν, ὁμοιάζει πρὸς ἀγρόν, ἐν ᾧ φύονται παρὰ τὸν σῖτον καὶ ζιζάνια, συμφύονται δῆλα δὴ καὶ συμφύρονται μετὰ τῶν ἀγαθῶν καὶ ἁμαρτωλοί, οὓς αὕτη ἀγιάζουσα ἀκαταπαύστως ὀδηγεῖ πρὸς τὴν μετάνοιαν καὶ τὴν σωτηρίαν, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος τοῦ πάντας ἀνθρώπους θέλοντος σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν Θεοῦ (Α' Τιμ. 2,4)¹.

μάταν συνειλεκται, ἵνα μηδεὶς ἔξω τῆς ὠφελείας ἀπολειφθῆ... Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἱατρὸς τῶν ψυχῶν οὐκ ἤθεε καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν, πρῶτον ἔταξεν ἐν τῇ κλήσει ἐν ἐκάστη συζυγίᾳ τὸ κατεγνωσμένον· χεῖρονα γὰρ τὰ ἔθνη τῶν κατοικούντων τὴν οἰκουμένην· ἀλλ' ὅμως προτετίμηται, ἵνα οἱ κακῶς ἔχοντες πρότερον μεταλάβωσι τῆς ἐκ τοῦ ἱατροῦ ὠφελείας» (εἰς Ψαλμ. 48,1, PG 29,432). Οὕτως, ἄρα, ἡ Ἐκκλησία καλεῖ καὶ συγκαταριθμεῖ ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς ἀγαθοὺς καὶ ἁμαρτωλοὺς, ἡ «δι' ἁμαρτήματα καταδικασθέντας», «τελείους» καὶ «ὑποδεεστερόους», «ἄρτι εἰσαγομένους εἰς τὴν εὐσέβειαν» καὶ «ἀπεωσμένους», ἵνα πάντας σώσῃ. Διότι πάντες γνωρίζουσιν, «ὅτι ἄλλως ἀδύνατον ἐξανθῆσαι καὶ ἀρχὴν λαβεῖν εἰς καρποφορίαν, μὴ ἐν ταῖς αὐλαῖς γινόμενοι τοῦ Κυρίου» (εἰς Ἡσαΐα 1,28, PG 20, 173), τ.ἐ. μὴ εἰσερχόμενοι εἰς τὴν κιβωτὸν τῆς σωτηρίας Ἐκκλησίας, ἐν ἧ μόνον δύναται νὰ σωθῶσιν. Ὁμοίως καὶ ὁ ἱερὸς Χ ρ υ σ τ ο μ ο ς διδάσκει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖται οὐ μόνον ἐξ ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξ Ἑλλήνων, μάγων, ἀνδροφόνων, γοήτων, ψευστῶν, ὑπούλων», οἵτινες σφάζονται ἐν αὐτῇ «οὐχὶ κατὰ δικαιοσύνην καὶ κατορθώματα ἀλλὰ κατὰ φιλανθρωπίαν... διὰ τὴν πολλὴν φιλανθρωπίαν, διὰ τὴν ἄφατον ἀγαθότητα» τοῦ Θεοῦ (εἰς Ψαλμ. 5,42, PG 55,66). Πρβλ. καὶ εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 10,1, PG 62,75: «Εἶ δὲ μία κεφαλή καὶ ἐν σῶμα, τὸ σῶμα ἐξ ἐντίμων καὶ ἀτίμων σύγκειται μελῶν». Ὁ δὲ διάκονος Ἀλεξανδρείας Ὁ λ υ μ π ι ὀ δ ω ρ ο ς δέχεται προσέτι, ὅτι «σῶμα αὐτοῦ οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ οἱ τὴν ἁμαρτίαν ἐνεργοῦντες δαίμονες, ὡσπερ τοῦ Κυρίου ἡ Ἐκκλησία· οὐκ εἶπε δὲ ἦνται, ἀλλὰ κεκόλληται· τὸ γὰρ ἐν οὐκ ἔστι παρ' ἐκεῖνω... κεκόλληται δὲ καὶ τὰ πάθη· καὶ ἡ Ἐκκλησία αὐτοῦ οὐ μὴ ἦνται, πρὸς ἑαυτὴν γὰρ διαφέρεται· τοιοῦτον γὰρ ἡ κακία, οὐ μόνον τῇ ἀρετῇ, ἀλλὰ καὶ ἀλλήλαις ἀντίκεινται» (Comment. in Job 41,14, PG 93, 445). Τέλος καὶ ὁ Εὐ σ έ β ι ο ς, εἰς Ψαλμ. 39,13, PG 23, 357/60, μετὰ τοῦ Θε ο δ ω ρ ῆ τ ο υ Κ ύ ρ ο υ, εἰς Ψαλμ. 39,13, PG 80, 1160, γράφουσιν: «Οὐδὲ ἐκ τελείων ἅπαντα συνέστηκεν ἡ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, ἀλλ' ἔχει καὶ τοὺς ραστώνη συζῶντας καὶ τὸν ἀνειμένον βίον ἀσπαζομένους καὶ ἡδοναῖς δουλεύειν αἰρουμένους. Καὶ ἐπειδὴ ἐν ἔστι σῶμα, ὡς ἐξ ἐνὸς προσώπου καὶ ταῦτα κἀκεῖνα προσφέρεται». Πρβλ. Εὐ σ ε β ί ο υ καὶ κατωτέρω στ. 409. Βλέπ. γενικώτερον S. T r o m p, μν. ξ. I, 131 ἐξ.

1. Πρβλ. καὶ Ἰ ω. Κ α ρ μ ῖ ρ η, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου, σ. 9-10. Βλέπ. καὶ S. B u l g a k o w, Die Lehre von der Kirche in orthodoxer Sicht, ἐν «Internationaler Kirchliche Zeitschrift» 47 (1957) 187: «In den Bestand der sichtbaren Kirche treten alle Getauften ein, d. h. also nicht nur die Gerechten, sondern auch die Sünder. Deshalb ist die irdische Kirche ganz und gar ein kämpfende Kirche, sie besteht aus Sündern, die sich retten lassen wollen, die, obgleich sie durch den Herrn losgekauft sind, kämpfen müssen um ihre Errettung. Niemandes Schicksal, nieman-

Ἄλλως τε δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἦτο ἀπηλλαγμένη ἀμαρτωλῶν ἡ Ἐκκλησία, ἐφ' ὅσον αὕτη μὲν ἀποτελεῖται ἐξ ἐλευθέρων ἀνθρώπων, ἡ δὲ ἀμαρτία προέρχεται ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας¹. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία εὐρίσκεται ἐν τῇ ὁδῷ, πορευομένη ἀπὸ τῆς Πεντηκοστῆς πρὸς τὴν δευτέραν Παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἐν πειρασμοῖς καὶ δοκιμασίαις καὶ θλίψεσι, θὰ περιλαμβάνη ἐν τῷ ἀγρῷ αὐτῆς καὶ ζιζάνια, ἧτοι ἀμαρτωλούς, ἀσθενῆ ἠθικῶς μέλη, χρῆζοντα ψυχικῆς ἰατρείας, τῶν ὁποίων θὰ ἐπιδιώκη τὸν ἀγιασμόν καὶ τὴν σωτηρίαν, ἀγωνιζομένη ἅμα ἀκαταπαύστως κατὰ τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ κακοῦ καὶ κατατείνουσα πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ ἐξαγιάζουσα τὰς γενεὰς τῶν ἐλευθέρων καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε ὑποκειμένων εἰς τὸν πειρασμὸν καὶ σκανδαλισμὸν καὶ τὴν ἀμαρτίαν ἀνθρώπων, ἅτε οὔσα «τὸ κοινὸν τῶν ψυχῶν ἰατρεῖον»². Ὡστε ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀγία, ἀλλ' ἅμα καὶ διαρκῶς ἐπιδεομένη ἠθικοῦ καθαρμοῦ τῶν μελῶν της, ὀδεύουσα ἀκαταπαύστως τὴν μακρὰν ὁδὸν καὶ πορείαν τῆς μετανοίας τῶν μελῶν της, ὡς Ἐκκλησία μετανοούντων καὶ πλανωμένων, ἀποκλειομένης πάσης ἐξιδανικεύσεως τῆς στρατευομένης ἐπιγείου

des Zustand kann endgültig bestimmt werden, solange das irdische Leben noch nicht beendet ist, im Blick auf die Verderbtheit der menschlichen Natur durch die Sünde. Das Fischnetz der Kirche bringt Fische allerlei Art zusammen (Matth. 13, 47-50), und die Aussonderung findet erst statt, wenn die Spreu vom Weizen getrennt wird, bis dahin wachsen sie miteinander auf einem Acker (Matth. 13, 24-30)».

1. Ἀκριβῶς συνεπέα τῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τῶν πρωτοπλάστων εἰσήλασεν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος ἡ ἀμαρτία, οὕτω δὲ ἡ πρωτόκτιστος ἐκείνη Ἐκκλησία παρουσιάζεται ὑπὸ τῶν ἱερῶν Πατέρων ὡς «τῷ γλίσχωρ τῆς ἀμαρτίας ἐνολισθήσασα, συμποδισθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὄφους καὶ εἰς γῆν πεσοῦσα καὶ ἐν τῷ πτώματι τῆς παρακοῆς γενομένη», καὶ διὰ τοῦτο λέγουσα: «μὴ βλέψητε πρὸς με, φησίν, ὅτι ἐγὼ εἰμι μεμελανωμένη· οὐ τοιαύτη γέγονα παρὰ τὴν πρώτην· οὐδὲ γὰρ εἰκὸς ἦν ταῖς φωτειναῖς τοῦ Θεοῦ χερσὶ πλασσομένην σκοτεινῷ τινι καὶ μέλανι περιχρωσθῆναι τῷ εἶδει. Οὐκ ἤμην τοιαύτη, φησίν, ἀλλὰ γέγονα· οὐ γὰρ ἐκ φύσεώς εἰμι μεμελανωμένη, ἀλλ' ἐπέισακτόν μοι τὸ τοιοῦτον αἶσχος ἐγένετο, τοῦ ἡλίου πρὸς τὸ μέλαν ἐκ λαμπροῦ τὴν μορφήν μεταχρώσαστος». (Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν ὄ σ η ς, Ἐξήγ. ἄσμ. ἄσμ., 2 καὶ 5, PG 44, 792/3. 868).

2. Ἰ ω ἄ ν ν ο υ Δ α μ α σ κ η ν ο ὦ, Λόγος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας 1, PG 94, 1268. Βλέπ. καὶ Ἰ ω ἄ ν ν ο υ Χ ρ υ σ ο σ τ ὀ μ ο υ, Εἰς Γέν. 32,1, PG 53, 293: «Ἰατρεῖον γάρ ἐστι πνευματικὸν ἡ Ἐκκλησία... καὶ ἰατρεῖον ἐστι ψυχῶν... καὶ δεῖ τοὺς ἐνταῦθα παραγενομένους κατάλληλα τὰ φάρμακα λαμβάνοντας καὶ τοῖς οικείοις τραύμασιν ἐπιτιθέντας, οὕτως ἐπανέναι... καὶ καθάπερ εἰς ἰατρεῖον ἀπαντῶντας, τὰ κατάλληλα τοῖς ὑποκειμένοις πάθει φάρμακα λαβόντας, ἐξιέναι».

Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ μολονότι τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἁμαρτάνουσιν, ἐν τούτοις ἡ Ἐκκλησία καθ' ἑαυτὴν καὶ καθ' οὐσίαν δὲν δύναται νὰ ἁμαρτάνῃ, ἀλλὰ διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας δύναται νὰ ἐπανάγῃ εἰς τὴν ἀγιότητα τὰ ἁμαρτάνοντα μέλη της, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀγνοοῦσα τὴν τε ἁμαρτίαν καὶ τὴν μετάνοιαν, καὶ παραμένουσα πάντοτε ἡ ἀγία νύμφη καὶ τὸ ἅγιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐννοεῖται διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ὅστις «ἐρρύσατο ἐκ τῆς ἐξουσίας τοῦ σκότους» (Κολ. 1,13) τὸν λαὸν αὐτοῦ τὸν ἅγιον, «ὅπως τὰς ἀρετὰς ἐξαγγέλλῃ τοῦ ἐκ σκότους αὐτὸν καλέσαντος εἰς τὸ θαυμαστὸν αὐτοῦ φῶς» (Α' Πέτρ. 2,9). Ἐπομένως ἡ ἀγιότης τῆς Ἐκκλησίας ἀποδοτέα εἰς τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐκχέει αὐτὴν ἀφθόνως ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν του, ἥτις πάντοτε καταφεύγει μετὰ τῶν ἁμαρτανόντων μελῶν της εἰς τὸ ἔλεος αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, ὁ Χριστός, ὡς κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, «πηγὴ ὑπάρχων ἀρετῆς ἀπάσης καὶ τῆς ἐν ἁγιασμῷ νοουμένης λαμπρότητος», ἀγιάζει τὴν προσληφθεῖσαν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας του, παρέχων ἅμα εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον τὴν δυνατότητα νὰ πραγματοποιηῇ τὸν προσωπικὸν ἁγιασμὸν αὐτοῦ. «Ἐν αὐτῷ γὰρ πρώτῳ καὶ δι' αὐτοῦ πεπλουτήκαμεν καὶ τὸ δύνασθαι πληροῦν τὰ πρὸς κατόρθωσιν ἡμῶν ἐγκεχειρισμένα παρὰ Θεοῦ»¹.

Ἐκ τῶν προειρημένων συνάγεται, ὅτι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀνήκουσι πάντες οἱ βεβαπτισμένοι καὶ κοινωνοῦντες τῆς μυστηριακῆς ζωῆς αὐτῆς πιστοί, ἔστω καὶ ἂν «ὡς σάρκα φοροῦντες καὶ τὸν κόσμον οἰκοῦντες» βαρύνωνται ὑπὸ ἁμαρτιῶν. Διότι ἀκριβῶς καθῆκον τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ἡ ἐπαναγωγὴ αὐτῶν εἰς τὴν μετάνοιαν καὶ τὴν ἀγιότητα, τοῦθ' ὅπερ μητρικῶς ἐπιτελεῖ αὐτὴ δι' ὅλων τῶν εἰς τὴν διάθεσίν της ἁγιαστικῶν μέσων τῆς χάριτος, καταλείπουσα τὴν περαιτέρω διάκρισιν αὐτῶν εἰς τὸν «ποιμένα τὸν καλόν», ὅστις μόνος «γινώσκει τὰ ἴδια

1. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς Ἰωάν. 17, 16, 17, PG 533/6 καὶ 17, 4, 5, στ. 492, παρὰ Κ. Παπαπέτρου, Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γνῶσις αὐτοῦ, κατὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, Ἀθήναι 1969, σ. 66-67.

πρόβατα καὶ καλεῖ κατ' ὄνομα καὶ ἐξάγει αὐτὰ καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων» (Ἰωάν. 10,1 ἐξ.). Διὰ δὲ τὰ μὴ τελείως ὑγιαίνοντα μέλη τῆς Ἐκκλησίας θεωρεῖται κατ' οἰκονομίαν, ὅτι ἡ πίστις αὐτῶν καὶ ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν παρέχουσιν εἰς αὐτὰ μὲν τὸ δικαίωμα ἵνα ἀνήκωσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, εἰς ταύτην δὲ τὸ καθήκον ἵνα μεριμνᾷ ἀδιαλείπτως διὰ τὸν ἁγιασμόν καὶ τὴν σωτηρίαν αὐτῶν, καθ' ὅσον «πολλοὶ καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν διάκεινται πρὸς τὸν Ἰησοῦν ὡς πρὸς Κύριον, καὶ ἐν αὐτοῖς ἂν εἴη τὸ "Ἅγιον Πνεῦμα»¹. Ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ ἀναμένῃ μεθ' ὑπομονῆς καὶ ἀγάπης μητρικῆς τὴν μετάνοιαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἐπιδιώκουσα ἅμα αὐτὴν δι' ὅλων τῶν διδακτικῶν καὶ ἁγιαστικῶν αὐτῆς μέσων, μέχρις ὅτου εὐρεθῇ πρὸ πωρώσεως καὶ δεδηλωμένης ἀμετανοήσιας τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὅποτε τοῦτον «ὁ Θεὸς κρινεῖ» κυρίως (Α' Κορ. 5,13, πρβλ. καὶ 3,17), ἐν μέρει δὲ καὶ δευτερευόντως καὶ ἡ Ἐκκλησία (Ματθ. 18,17. Τίτ. 3,10). Σχετικῶς ἡ Ὁρθόδοξος ἐν Ἱεροσολύμοις τοπικὴ Σύνοδος τοῦ ἔτους 1672 ἐδίδαξε διὰ τῆς υἱοθετηθείσης ὑπ' αὐτῆς Ὁμολογίας τοῦ προέδρου αὐτῆς Πατριάρχου Δοσιθέου τὰ ἐπόμενα: «Πιστεύομεν μέλη τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἶναι πάντας καὶ μόνους τοὺς πιστοὺς, τοὺς τὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ δῆλα δὴ ἀμώμητον πίστιν ἀδιστακτικῶς πρὸςβέοντες, καὶ ἂν καὶ τινες ἐξ αὐτῶν ἁμαρτίαις παντοίαις ὑπεύθινοι εἴεν. Εἰ γὰρ μὴ ἦν μέλη τῆς Ἐκκλησίας οἱ πιστοὶ μὲν, ἁμαρτίαις δὲ συζῶντες, οὐκ ἂν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐκρίνοντο. Νῦν δὲ κρινόμενοι ὑπ' αὐτῆς, εἰς τε μετάνοιαν προσκαλούμενοι καὶ εἰς τὴν τρίβον τῶν σωτηρίων ἐντολῶν ποδηγετούμενοι, καὶ ἂν καὶ ἔτι ἁμαρτίαις ρυπαίνοντο, μόνον δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι οὐ πεπτώκασιν εἰς ἀπόγνωσιν καὶ ὅτι τῆς καθολικῆς καὶ εὐσεβοῦς ἀντέχονται πίστεως, μέλη τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἰσὶ καὶ γινώσκονται»².

1. Ὁ ρι γέν ο υ ς, Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάν. τ. 28,15, ΒΕΠ 12, 273.

2. Ἰ ω. Κ α ρ μ ί ρ η, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα...τ. Π², σ. 835. Σημειώτεον ὅτι τὰ ἀνωτέρω διετύπωσεν ὁ Δοσίθεος πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς καλβινικῆς Λουκαρείου Ὁμολογίας, τῆς δεχομένης «μέλη τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἶναι τοὺς ἁγίους, τοὺς εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν ἐκλελεγμένους», τοῦθ' ὅπερ προηγουμένως εἶχεν ὁμοίως ἀποκρούσει καὶ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει - Ἰασιῶ τοπικὴ Σύνοδος τοῦ ἔτους 1642, δεχθεῖσα ὡς «μέλη τῆς ἐνταῦθα Ἐκκλησίας τοὺς ἀπλῶς κοινωνοῦντας καὶ μετέχοντας τῶν ἐκείνης μυστηρίων μετὰ πίστεως» (αὐτόθι σ. 646 καὶ 659).

Ἄλλὰ τοῦ ἀνωτέρω κανόνος ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσιν οἱ ἀρνηταὶ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως καὶ ἀποστάται, οἱ αἱρετικοὶ καὶ οἱ διαρρηγνύοντες τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας σχισματικοί, οὓς πάντας εὐλόγως ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἀπέκοπτε τοῦ ὑγιαίνοντος ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Διότι, ἐάν τις «τῆς Ἐκκλησίας παρακούσῃ, ἔστω σοι ὡσπερ ὁ ἔθνικὸς καὶ ὁ τελώνης» (Ματθ. 18,17). Περὶ τούτων, ὡς καὶ τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας εὐρισκομένων ἑτεροθρήσκων, ἡ ἀγία Γραφή καὶ ἡ ἱερὰ Παράδοσις διδάσκουσιν, ὅτι στεροῦνται τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἥτις εἶναι τεταμειυμένη μόνον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. «Σωθήσεται ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς» (Μάρκ. 16,16), ὁ δεχόμενος τὸν θεῖον λόγον καὶ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀνήκων εἰς αὐτήν, διότι αὕτη εἶναι ὁ μόνος φορεὺς τῆς θείας ἀληθείας καὶ χάριτος, τὸ κέντρον τῆς ἀπολυτρώσεως καὶ τὸ ὄργανον τοῦ ἰδιοποιοῦντος ταύτην ἐκάστῳ πιστῷ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ἐργαστήριον καὶ ἡ κιβωτὸς τῆς σωτηρίας καὶ ἡ οἰκονόμος καὶ διαχειριστὴς τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγιαζούσης θείας χάριτος. Ἔνεκα δὲ τούτου μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἐν «βασιλείᾳ» (Ματθ. 13,24 ἐξ. 31 ἐξ. 47 ἐξ. Λουκ. 18,29 ἐξ. κλπ.) καὶ «ποιίμνῃ» (Ἰωάν. 10,16) καὶ «ναῶ» (Α΄ Κορ. 3,17. Ἐφ. 2,21) καὶ «οἴκῳ» (Α΄ Τιμ. 3,15. Ἐβρ. 3,6) καὶ «πόλει» (Ἐβρ. 12,22/3) κλπ. τοῦ Θεοῦ, δύναται νὰ σωθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ τούναντίον «extra Ecclesiam nulla salus»¹, ἢ «extra hanc domum, i. e. Ecclesiam, nemo salvatur»². Πράγματι «extra Ecclesiam totum potest habere

1. Κυπριανοῦ, De unit. Eccl. 6. Epist. 73, 21, PL 3, 1122. 4, 502. Πρβλ. καὶ Epist. 4,4. 55,24. 74,7. Πρβλ. καὶ Ἰωάννου Χρυσόστομου, "Ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς Εὐτρόπιος 1,6, PG 52, 397. 402. Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 11,3-4, PG 62, 84/5. Εἰς Α΄ Κορ. ὁμιλ. 30,2, PG 61,252 καὶ ὁμιλ. 31,2, στ. 259. Εἰς Κολ. ὁμιλ. 7,1, PG 62,344. Πρβλ. καὶ J. K o r c h a c h e r, Ausserhalb der Kirche kein Heil? Eine dogmengeschichtliche Untersuchung über Kirche und Kirchezugehörigkeit bei Johannes Chrysostomus. München 1963.

2. Ὠριγένοϋς, Εἰς Ἰησοῦν Ναυῆ, ὁμιλ. 3,5, PG 12, 841/2. Gr. chr. Schr., Origenes, τ. 7, 306/7: «Si de illo populo vult aliquis salvari, ad hanc domum veniat, ut salutem consequi possit, ad hanc veniat domum, in qua Christi sanguis in signo redemptionis est». Καὶ ὁ Μ. Βασίλειος γράφει: «Οἱ πεφυτευμένοι ἐνταῦθα ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου, ἥτις ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζώντος, ἐκεῖ ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐξανθήσουσιν» (εἰς Ψαλμ. 28,3, PG 29, 288), «ἄλλως ἀδύνατον ἐξανθῆσαι καὶ ἀρχὴν λαβεῖν εἰς

praeter salutem»¹. Διότι «habere... non potest Deum patrem, qui Ecclesiam non habet matrem»². Δὲν δύναται λοιπὸν νὰ σωθῆ ὁ ἄνθρωπος ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ μόνον ἐντὸς αὐτῆς, τ.έ. ἐν τῇ ἀληθεῖ ἐνότητι καὶ ἐνσωματώσει εἰς τὸ σῶμα αὐτῆς, ἧς ἀποκλειστικὸν ἔργον εἶναι ἢ ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς μόνον πραγματοποιουμένη ὑποκειμενικὴ προσοικειώσις τῆς σωτηρίας, καθ' ὅσον τοῦ Ἰδρυτοῦ αὐτῆς «τὸ βούλημα ἢ τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ σωτηρία, καὶ τοῦτο Ἐκκλησία κέκληται»³. Ὅθεν «domus Dei una sit et nemini salus esse nisi in Ecclesia possit»⁴. Ἐπομένως, «ἐὰν μὴ τις ᾗ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου (Ἐκκλησίας), ὑστερεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ» (θείας εὐχαριστίας καὶ σωτηρίας)⁵. Ὁ Χριστὸς ζῆ καὶ ἐνεργεῖ καὶ σώζει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐπομένως ἀφοῦ «οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἢ σωτηρία, οὐδὲ γὰρ ὄνομά ἐστιν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» (Πράξ. 4,12), ἄρα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ του μόνον «δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» καὶ οὐχὶ ἔξω καὶ μακρὰν αὐτῆς⁶.

Ἄξιον δὲ ἰδιαζούσης ἐξάρσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν ἀρχαιοπαράδοτον ἀγιοπατερικὴν ταύτην διδασκαλίαν ἐμμένει μέχρι σήμερον ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἐπαφιευμένη εἰς τὴν εὐσπλαγχνίαν, τὴν πανσοφίαν καὶ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ

καρποφορίαν, μὴ ἐν ταῖς ἀλταῖς γινόμενοι τοῦ Κυρίου» (εἰς Ἡσαΐαν 1, 28, PG 30,173), ὡς προεῖρηται. Πρβλ. καὶ Ἰερωνύμου, Epist. 15,2, PL 22, 355. Φουλυγεντίου, De fide 36, 37, 38. PL 65, 703. 704.

1. Ἀύγουστινίου, Sermo ad Caesar. Eccl. plebem 6, PL 43, 695.

2. Κυπριανοῦ, αὐτόθι, 4, 502.

3. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγ. I, 6, PG 8, 281. Στρωμ. 7,5, PG 9, 437.

4. Κυπριανοῦ, Epist. 62,4, PL 4, 381. Διὰ τοῦτο, κατὰ τὸν Εἰρηναῖον, «...operationem Spiritus, cujus non sunt participes omnes qui non currunt ad Ecclesiam... neque a mammillis matris nutriuntur in vitam, neque percipiunt de corpore Christi procedentem nitidissimum fontem, sed effodiunt sibi lacus detritos de fossis terrenis et coenoputidam bibunt aquam». (Ἐλεγχος... III, 24,1, PG 7, 966).

5. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἐφες. 5,2. Βλέπ. καὶ Τραλ. 7,2.

6. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβῆς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ S. Zankow, μν. ἔ. σ. 77, σ. 30, ὅτι «der grundlegende Satz der römischen Kirche: «extra Ecclesiam nulla salus» ist in der Orthodoxen Kirche weder vom Katheder noch von der Kanzel jemals gelehrt worden».

πάντας ἀνθρώπους θέλοντος σωθῆναι Θεοῦ τὴν καὶ δι' ἄλλων ἀγωγῶν καὶ ἐκτάκτων μέσων καὶ ὁδῶν μετοχέτευσιν καὶ μετάδοσιν τῆς χάριτος καὶ σωτηρίας πρὸς τοὺς ἀξίους καὶ ἐπιδεκτικούς ταύτης ἀνθρώπους, τοὺς ἐξ ἀδηρίτου μὲν ἀνάγκης καὶ ἀγνοίας ἢ καλῆ τῆ πίστει πλανωμένους, ἀλλ' ἐν πίστει καὶ ἀρετῇ βιοῦντας ἔξω τῆς ταμιούχου τῆς θείας χάριτος καὶ κιβωτοῦ καὶ οἰκονόμου τῆς σωτηρίας ἀληθοῦς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς βαπτισθέντας εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ οὕτω τὴν δικαιοσύνην ἀποκίτησαντας καὶ ἐσωτερικῶς ζῶντας ἐν τῇ καταστάσει τῆς χάριτος, τῆς ἐκρυσάσεως ἐκ τῆς θείας σαρκώσεως καὶ τῆς ἐξιλαστηρίου θυσίας τοῦ σταυροῦ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας πάντων τῶν ἀνθρώπων, τῆς ἀναφερομένης ἄρα μυστικῶς καὶ πρὸς τοὺς ἐν πλάνῃ καλῆ τῆ πίστει διατελοῦντας βεβαπτισμένους χριστιανούς τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν, τῶν κατεχουσῶν «*elementa ἢ vestigia Ecclesiae*», ἔτι δὲ καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς μὴ βεβαπτισμένους, ἀλλ' ἐν πίστει ἀναζητοῦντας τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ τὴν σωτηρίαν των ἑτεροθρήσκους ἀγαθῆς προαιρέσεως¹.

1. Πρβλ. X. Ἀνδροῦτσου, *Δογματική*, σ. 265έξ. *Συμβολική*², σ. 78έξ. II. Τρεμπέλ α, *Δογματική*, τ. II, σ. 342 έξ. S. Bulgakow, *Thesen über die Kirche*, ἐν *Process—Verbaux...*, σ. 133. L. Zander, «*Ecclesia extra Ecclesiam*», ἐν «*Kerygma und Dogma*» 6 (1960) 214-226. Ἐπὶ ρωμαιοκαθολικῆς πλευρᾶς βλέπ. Y. M.-J. Congar, *Ausser der Kirche kein Heil*, Essen 1961. *Heilige Kirche*, Stuttgart 1966, σ. 434έξ. A. Seitz, *Die Heilsnotwendigkeit der Kirche nach der altchristlichen Literatur bis zur Zeit des hl. Augustinus*, Freiburg 1903. L. Capéran, *Le problème du salut des infidèles*, 2 Bde (I. *Essai historique*. II. *Essai théologique*), Paris 1912, nouv. éd. 1934. V. Bainvel, *Hors de l'Église pas de salut*, Paris 1913. J. Daniéλου, *Vom Heil der Völker*, Frankfurt 1952. W. Beinert, μν. ξ. τ. II, σ. 544 έξ. J. C. Fenton, *The meaning of the Church's necessity for salvation*, ἐν «*The American Ecc. Review*» 124 (1951) 124-143, 203-221, 290-302. P. A. Liégé, *Le salut des «autres»*, ἐν «*Lumière et Vie*» Nr. 18 (1954) 13-50. F. W. Kantzenbach, *Le fondement ecclésiologique du salut des non-chrétiens*, ἐν «*Oecumenica*», *Annales de recherche oecuménique* 1967. Σχετικῶς ὁ U. Valéske, μν. ξ. I, 96-99, παρατηρεῖ, ὅτι «*in der römisch-katholischen Kirche unserer Tage hat sich eine Interpretation des Satzes «extra Ecclesiam nulla salus» durchgesetzt, die einerseits die römische Kirche ungeschmälert als die heilsnotwendige Kirche bezeugt, zugleich aber mit der Erkenntnis von der Doppelschichtigkeit im Wesen der Kirche (sichtbar — unsichtbar) ernst macht, daher auch akatholischen Christen und sogar gutwilligen Heiden- und terminologisch verschiedener, sachlich aber weitgehend übereinstimmender Begründung - das Heil nicht unbedingt abspricht, diese sogar unter bestimmten*

Πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην ἀγόμεθα, στηριζόμενοι ἔνθεν μὲν ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος, ὑφ' ἣν ἐννοιαὶ ἀνεπτύχθη ἀνωτέρω, ἔνθεν δὲ ἐπὶ τῆς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ εὐρέως ἐφαρ-

Voraussetzungen als Glieder der Kirche im weiteren Sinne anspricht, und die sogar auf dem Wege ist, den kirchlichen Charakter der nichtkatholischen christlichen Gemeinschaften anzuerkennen». Πρβλ. καὶ σύντομον θεολογικὴν θεμελίωσιν ὑπὸ Θωμά Ἀκινάτου καὶ K. Algemissen, Aktuelle Mitgliedschaft in der Kirche und gnadenhafte Zugehörigkeit bzw. Hinordnung zu ihr, ἐν «Theologie und Glaube» 46(1956)275: «Es gibt, ausser der realen Gliedschaft in der sichtbaren Kirche als dem Corpus mysticum Christi, eine mehrgestaltige gnadenhafte Zugehörigkeit zum mystischen Leib Christi, die in der Verbindung mit dem Heiligen Geist gründet, der die Seele der Kirche ist, und die deshalb eine (bewusste oder unbewusste) Gliedschaft in voto zur sichtbaren Kirche in sich einschliesst. Darüber hinaus aber ist durch die Menschwerdung Christi die gesamte Menschheit auf Christus und die Kirche hingeorndet in Berufung und Gnade. Niemand, der lebt, auch nicht der Ungläubige, der Apostat und formelle Häretiker, kann dieser Hinordnung je entfallen. In diesem Sinn sagt Thomas von Aquin: «Corpus Ecclesiae mysticum constituitur ex hominibus, qui fuerunt a principio mundi usque ad finem ipsius. Sic ergo dicendum, quod accipiendo generaliter secundum totum tempus mundi, Christus est caput omnium hominum, sed secundum diversos gradus... Illi, qui sunt infideles, etsi actu non sunt de Ecclesia, sunt tamen de Ecclesia in potentia; quae quidem potentia in duobus fundatur: primo et principaliter in virtute Christi, quae est sufficiens ad salutem totius humani generis, secundo in arbitrii libertate». (Summae Theol. p. III, qu. 8, art. 3). Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπομένῃ δὴλωσις τοῦ Ἰησοῦ τοῦ P. Fallon: «Υπάρχουν εἰς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας στοιχεῖα χάριτος καὶ ἀποκαλύψεως. Ὁ Θεὸς Λόγος ἀπηυθύνθη εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὅταν ἡ ἀπάντησις τῶν ἡτο καταφατικῆ, εἶδομεν τὰ ἀποτελέσματα διὰ χάριτος, διὰ βίωσι οἱ ὅποιοι ἐδίδον μαρτυρίαν περὶ αὐτοῦ, διὰ διδασκαλιῶν καὶ καρπῶν ἀγιότητος, οἱ ὅποιοι ὑπερβαίνουν κατὰ πολὺ τὸ ἐπίτεδον μιᾶς ἀπλῆς φυσικῆς θρησκευτικότητος. Πρόκειται τότε περὶ ὑπερφυσικοῦ, ἔστω καὶ ἂν ὁ μὴ χριστιανὸς αὐτὸ τὸ ὅποῖον ἐδέχθη ἄνωθεν τὸ μεταφράζει εἰς ἐν λεξιλόγιον, τὸ ὅποῖον εἶναι ξένον πρὸς ἡμᾶς καὶ ἴσως περιπλέκει ἡμᾶς. Ὅα ἡδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅπως τὸ ἐπραξεν ὁ πολὺ γνωστὸς θεολόγος Küng, ὅτι αἱ ἄλλαι θρησκείαι εἶναι «φυσικαὶ ὁδοὶ σωτηρίας». Ἡ χάρις τοῦ Χριστοῦ σφίζει τοὺς μὴ χριστιανοὺς ἐντὸς τῶν θρησκειῶν, εἰς τὰς ὁποίας τοὺς εὕρσκει. Ἄλλως τε δὲν εἶναι ἡ θρησκεία ἡ ὅποια σφίζει, ἀλλὰ ὁ Χριστός». («Ἐπίσκεψις» 1(1970) Nr. 5, σ. 9-10). Ἀπὸ προτεσταντικῆς δὲ πλευρᾶς «die reformatorischen Kirchen in der römisch-katholischen Kirche eine «falsche» Kirche sehen, da sie der Norm der Schriftgemässheit in vielfacher Beziehung nicht entspricht, (K. Barth, Credo, München 1935, σ. 169), also-streng theologisch gesprochen — eine häretische «Sekte» ist (Lehmann, Steck, Valeske, Littell, Blanke, Nitzschke). Unbeschadet dieser Einsichten kann man — und so haben es schon Luther und Calvin gehalten — auch im römischen Kirchentum noch «vestigia ecclesiae» erkennen... Man gesteht zu, dass Gott in seiner Souveränität ausserordentliche Heilswege für Aussenstehende (τῆς Ἐκκλησίας) haben kann, was aber zu keiner Abschwächung des Satzes von der heilsnotwendigen Kirche führen darf». (U. Valeske, αὐτόθι).

μοζομένης ἀρχῆς τῆς «οἰκονομίας», ἀντὶ τῆς «ἀκριβείας»¹. Οὕτω π.χ. αὕτη, ἐνῶ κατ' ἀκριβείαν δὲν ἀναγνωρίζει τὰ ἐκτὸς αὐτῆς τελούμενα μυστήρια τῶν ἑτεροδόξων, ἐν τούτοις πράττει τοῦτο κατ' οἰκονομίαν, ὅταν εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις θεωρῇ ἀναγκαίαν καὶ σκόπιμον τὴν ἐφαρμογὴν τῆς οἰκονομίας. Κατὰ ταῦτα φαίνεται, ὅτι ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ ἐφαρμόζεται γενικῶς μὲν καὶ κατ' ἀκριβείαν τὸ «extra Ecclesiam nulla salus», εἰς ἐξαιρετικὰς δὲ περιπτώσεις καὶ κατ' οἰκονομίαν τὸ «Ecclesia extra Ecclesiam»², λαμβανομένου πάντοτε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι μυστήριον, ὀφείλουσα νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ Κυριακὸν «γενήσεται μία ποιμνὴ εἷς ποιμῆν» (Ἰωάν. 10,16) διὰ τῆς ἐνσωματώσεως ὅλης τῆς πανανθρωπίνης οἰκογενείας τῶν τέκνων τοῦ κοινοῦ οὐρανοῦ Πατρὸς καὶ Πλάστου εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. «Οὐ γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν Υἱὸν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον, ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον, ἀλλ' ἵνα σωθῇ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ» (Ἰωάν. 3,17). Ἐντεῦθεν καὶ πολλοὶ φαίνονται μὲν ὅτι εὐρίσκονται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ἴσως εἶναι ἐκτὸς αὐτῆς, καθὼς ἐξ ἄλλου καὶ πολλοὶ ἄλλοι φαίνονται μὲν ὅτι εὐρίσκονται ἐκτὸς τῆς Ἐκκλη-

1. Βλέπ. Ἰω. Καρμύρη, μν. ἔ. τ. II¹, Παράρτημα, σ. 972 ἐξ.

2. Τὰ ἀνωτέρω πειρῶνται ὅπως ἐρμηνεύσωσιν οἱ Ὁρθόδοξοι Ρῶσοι θεολόγοι S. Bulgakow καὶ P. Evdokimow ἐξῆς: Ὁ μὲν πρῶτος γράφει, παρὰ H.Schultz, ἐνθ' ἄν. σ. 413: «Es gibt eine gewisse äussere Zone der Kirche, welche sich schon ausserhalb ihres Bereiches befindet. Es besteht ein kirchlicher Zusammenhang, welcher nicht mit der Einheit der kirchlichen Organisation zusammenfällt; der Leib der Kirche fällt nicht vollkommen zusammen mit seinen äusseren Konturen, sondern hat ausserdem eine Peripherie... Die Kirche befindet sich so oder anders beständig in Beziehung mit dieser verborgenen, potentiellen Kirchlichkeit. Es ergibt sich der Schluss, dass es eine Ecclesia extra Ecclesiam, genauer extra muros, gibt... Es gibt eine christliche Welt, die gewissermassen eine atmosphärische Umgebung, einen Kometenschweif um den Kern der Orthodoxie darstellt. Diese Umgebung ist innerlich mit ihr vereint, indem sie dasselbe Zentrum hat und soweit in ihr die Kraft Christi und die Gnade des Heiligen Geistes tätig ist». Ὁ δὲ P. Evdokimow, μν. σ. 155/6, γράφει: «Toute formation chrétienne en dehors des limites canoniques appartient à l'Orthodoxie, à la mesure de sa participation à la vérité (le baptême, le nom de Dieu). Une hérésie, un schisme est un phénomène de la vie de l'Eglise, son lien avec le centre-plérôme peut être plus ou moins relâché et c' est son degré d'orthodoxie. Ainsi, de toute «union» contingente, on en vient à l'«unité», ecclésiastique essentielle qui se relève de part sa nature «unique»: L'Eglise est une et elle est unique».

σίας, ἀλλ' ἴσως ἀνήκουσιν ἐσωτερικῶς καὶ ἀοράτως εἰς αὐτήν¹, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ πολυευσπλάγχνου καὶ δικαίου Θεοῦ, οὔτινος εἶναι ἀνεξιχνίαστοι αἱ βουλαὶ καὶ αἱ σωτηριώδεις «οἰκονομίαι».

Αὐτονόητον, τέλος, ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι ὡς ἀληθῆ καὶ γνησίαν Ἐκκλησίαν, ἔξω τῆς ὁποίας οὐκ ἔστι σωτηρία, θεωροῦσι τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἰδρυθεῖσαν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀποστόλων, τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν ἀρχαίων οἰκουμενικῶν Διδασκάλων καὶ Πατέρων, τὴν ἔκτοτε συνεχιζομένην κατ' εὐθείαν, κανονικῶς, ἀδιακόπως καὶ ἀναλλοιώτως ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἔχει τὴν αὐτοσυνειδησίαν, ὅτι αὕτη εἶναι ἡ νόμιμος καὶ γνησία κληρονόμος καὶ ἐπιβίωσις τῆς ἀρχαίας ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, κατέχουσα τὸ πλήρωμα τῆς ἀγιαζούσης καὶ σφζούσης θείας χάριτος καὶ τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας καὶ διατηροῦσα ἀκεραίαν καὶ ἀκαινοτόμητον «τὴν ἀπαξ παραδοθεῖσαν τοῖς ἀγίοις πίστιν» (Ἰούδ. 3) μετὰ τοῦ ἀρχαιοπαραδότου ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος καὶ τοῦ θησαυροῦ τῆς ἀρχαίας ἀνοθεύτου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἐν γένει. «Κατὰ τε οὖν ὑπόστασιν, κατὰ τε ἐπίνοιαν, κατὰ τε ἀρχήν, κατὰ τε ἐξοχήν, μόνην εἶναι φαμέν τὴν ἀρχαίαν καὶ καθολικὴν Ἐκκλησίαν», ὡς καὶ τὴν ἀληθῶς συνεχιζούσαν αὐτὴν Ὁρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ διατηροῦσαν ἀνόθευτον τὴν μίαν, γνησίαν διδασκαλίαν καὶ παράδοσιν τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων. «Μία γὰρ ἡ πάντων γέγονε τῶν Ἀποστόλων ὡσπερ διδασκαλία, οὕτω δὲ καὶ ἡ παράδοσις»².

1. «Ὡσπερ γὰρ πολλοὶ τῶν ἡμετέρων οὐ μεθ' ἡμῶν εἰσιν, οὐς ὁ βίος ἄλλοτριῶ τοῦ κοινοῦ σώματος, οὕτως πολλοὶ τῶν ἔξωθεν πρὸς ἡμῶν, ὅσοι τῷ τρόπῳ τὴν πίστιν φθάνουσι, καὶ δέονται τοῦ ὀνόματος, τὸ ἔργον ἔχοντες». (Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 18,6, PG 35, 992).

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 7,17, PG 9, 552. BEΠ 8, 298. Πρβλ. καὶ Μητροφάνου Κριτοπούλου, Ὁμολογ. 7, παρὰ Ἰω. Καρμίρη, μν.ξ. τ. Π², σ. 528/9. Βλέπ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἐκκλησιολογικά, Ἀθήναι 1953, σ. 4 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἀθήναι 1937, σ. 11-12. J. Meyendorff, L' Eglise Orthodoxe hier et aujourd'hui, Paris 1960, σ. 192. R. Slenczka, Ostkirche und Ökumene, Göttingen 1962, σ. 174 ἐξ. F. Gaviņ, Some aspects of contemporary Greek Orthodox Thought, Milwaukee—London 1923, σ. 249 ἐξ.

* Προκειμένου νὰ κυκλοφορήσῃ προσεχῶς ὀλόκληρος ἡ «Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία» εἰς βιβλίον, διακόπτεται ἐνταῦθα ἡ συνέχεια δημοσιεύσεως αὐτῆς.